

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

**на тему: «Ідеологічні засади українського козацтва наприкінці XVI -
другої половини XVII ст.**

Студента IV курсу групи ІС – 43

Напрямок підготовки (Історія та археологія)

Спеціальність 032 «Гуманітарні науки»

Ванюшкін Д. Р.

Керівник: канд. іст. наук

доц. Журавльов Д.В.

Рецензент: _____

Національна шкала: _____

Кількість балів: _____

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Зародження української національної ідеї та ідеологічних засад українського козацтва (кінець XVI – друга половина XVII ст.)	7
1.1. Повстання XVI – першої половини XVII ст. у контексті формування національної ідеї в середовищі українського козацтва.....	7
РОЗДІЛ II. Хмельниччина як каталізатор процесів розвитку ідеологічних засад українського козацтва.....	20
2.1. Формування ідейних засад Богдана Хмельницького як політика.....	20
2.2. Початок революції. Еволюція ідеологічних засад Богдана Хмельницького та його оточення. Національно-політичні уявлення козацтва.....	26
2.3. Зовнішньополітичний аспект політики Хмельницького у контексті ідеологічних засад.....	35
2.4. Уявлення Богдана Хмельницького та його старшини про територію козацької України.....	39
РОЗДІЛ III. Ідеологічні засади гетьмана П. Дорошенка та його поплічників.	
3.1. Формування ідеологічних засад П. Дорошенка.....	45
3.2. Розвиток, еволюція та впровадження у життя ідеологічних цінностей Петра Дорошенка.....	52
3.3. Найвища точка еволюції ідеологічних засад Дорошенка.....	62
ВИСНОВКИ.....	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	101

ВСТУП

Події в Україні, що мали місце наприкінці XVI - другої половини XVII ст., та увійшли в історіографію під різними назвами, зокрема «козацька революція»¹, «національно-визвольна війна»², «українська національна революція»³, «Хмельниччина»⁴ і т.п., мали дуже велике значення не тільки для розвитку української нації та її історії, а стали вирішальними у розподілі геополітичних сфер впливу у Східній Європі.

Слід розуміти, що особливості у вивченні та аналізі джерел козацької доби наводять значні перепони на шляху до розуміння контексту Хмельниччини. Перш за все, мається на увазі розуміння усіх ідеологічних засад та конструкцій, які спонукали тих чи інших діячів, зокрема з козацької старшини, до тих чи інших дій. Яким чином у себе в голові та на письмі представники козацтва пояснювали та виправдали свої дії? Яка була їхня мотивація суто з ідеологічного точку зору? Чи вона була відсутня загалом? За що само боролися козаки: за мову, віру, націю, статки, чи за усе разом? І що найскладніше з усього цього, так це те, що нестабільність політичного становища часто-густо призводила до, іноді стратегічної, а іноді еволюційної зміни, відступу від ідеологічних засад, наприклад, гетьмана. Так, по ходу роботи ми спробуємо зрозуміти, як різні по характеру представники тогочасної еліти, зокрема, козацтва, будуть змінювати свої ціннісні орієнтири, мотивації та інші ідеологічні засади. Хтось це буде робити лише тимчасово, «виграючи час», а хтось на відповідному етапі свого політичного життя повністю змінить ставлення до тих чи інших речей ідеологічного характеру.

¹ Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. - Я47 3-те вид., перероблене та розшир. - К.: Критика, 2006. - с. 313

² Мічик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. - Львів; Люблін, 1996. с. 31.

³ Смолій В.А. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть (3) / Смолій В.А., Степанков В.С. // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 3-12. -

⁴ Яковлева Т.Г. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия – Украина: история взаимоотношений – Москва, 1997 – с. 51.

Але що саме ми маємо під «ідеологічними засадами»? На нашу думку, це є досить складний комплекс усіх ціннісних орієнтирів, мотивацій та ментальних «патернів», які обумовлюють характер політичної діяльності та цілі, заради яких діяч готовий до відкритої боротьби. До цього комплексу будуть входити територіальні, політичні, соціально-культурні, соціально-економічні та багато інших елементів, якими жили представники українського суспільства, та з яких формували ідеали, заради яких українство боролось із ворогом. Під наш аналіз будуть підпадати діяльність найхарактерніших гетьманів у різні періоди існування козацького руху. Розділивши історію козацтва на до та після Хмельниччини, проаналізуємо діяльність козацької еліти на предмет існування еволюції поглядів та ціннісних орієнтирів, можливих закономірностей та особливостей.

Об'єктом дослідження є політичні уявлення, ідеали і їхнє втілення в життя різних представників козацької старшини (гетьманів, полковників тощо) наприкінці XVI-XVII ст.

Предметом дослідження є приклади цієї діяльності, що демонструють ідеологічні та ціннісні аспекти боротьби українського козацтва XVI-XVII ст.

Метою роботи є намагання зібрати та прослідкувати еволюцію цінностей та ідеологічних засад окремих, найважливіших представників козацької старшини, які в той час представляли собою авангард української нації.

Керуючись цією метою, можна виділити такі **завдання** дослідження:

1. Проаналізувати і викласти витoki ідеологічних уявлень козаків XVI-XVII ст, зокрема періоду Хмельниччини.

2. Проаналізувавши діяльність членів козацької старшини та джерела, що пов'язані із ідеологічними засадами окремих представників козацтва, викласти та прослідкувати еволюцію цих поглядів аж до закінчення кар'єри представника.

3. Зрозуміло та якісно скомпонувати усі ці дані з багатьох, іноді суперечливих, джерел.

Хронологічні рамки визначаються періодом початку козацьких повстань наприкінці XVI ст. (1591 р.) - другої половини XVII ст. (1676 р.) Тобто від початку козацьких повстань наприкінці XVI ст. до кінця правління П. Дорошенка.

Джерельна база представлена листами, історико-літературними, історико-публіцистичними творами, літописами.

Так, у наявності існує велика кількість листів та переписок, де фігурують ідеологічні моменти того чи іншого діяча. Також, особливо у контексті суто діяльності, тексти договорів допомагають розкривати сутність ідеологічних та ціннісних орієнтирів козацтва.

Уявлення про базис та витoki ідеології козаків можуть передаватися із публіцистичних творів того час. Наприклад, «Хроніка» Софоновича, «Синопис» Гізеля дають велику кількість інформації щодо того, на чому могло зрощуватися покоління козацької старшини, котра буде виборювати та формувати українську державну ідею.⁵ Не менш важливими джерелами виступають різного роду документи, які публікувалися впродовж різних епох історіографії. Листи, розпорядження і тому подібна канцелярія Гетьманату проливає достатньо багато світла на ідеологічні засади козаків. Так, в нас у наявності є величезна кількість збірників документів, починаючи «Актами, относящиеся к истории Южной и Западной России», що були видані у часи Російської імперії, закінчуючи сучасними розробками, опублікованими Ю. Мициком.⁶ Радянські історики також не пасли задніх у публікації джерел. Багатотомні добірки «Воссоединение Украины с Россией» та «Документы об

⁵ Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — Київ: Наукова думка, 1992. — 336 с.; І.В. Жиленко. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. — К. : ВІПОЛ, — Спецвип. 2 — 2002. — 194 с.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 1-15 — СПб., 1863-1892.; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Т. 4: (1655–1658). — Київ, 2015. — 540 с.

освободительной войне украинского народа 1648-1654» стали вже класичними, хоч і містять у назві певні ідеологічні штампи.⁷ Не можемо також зазначити про кілька класичних козацьких літописів, зокрема, Самовидця та Грабянки. Вони також містять багато інформації про особливості діяльності козаків та еволюції їхніх поглядів.⁸

Ступінь розробленості питання. Козацькі повстання – одна з найпопулярніших тем в українській історіографії, тому не дивно, що це питання досить широко розроблено. Але недосконалість джерел через саму проблематику того часу так і не дали змогу дослідникам якимось прослідкувати суто еволюцію ідеологічних засад козацьких діячів.

Тим не менш, історична наука України має цілу плеяду дослідників, що зробили значущий внесок у питанні вивчення ідеологічних конструкцій еліти за часів Хмельниччини та навіть раніше. Так, якщо казати про ще імперські часи, то тут дуже важливими є такі метри української історіографії як М. Грушевський та Д. Дорошенко.⁹ Серед не менш важливих істориків більш пізнього періоду виступають М. Костомаров та О. Бодянський. Останній є цікавим тим, що дав змогу побачити історикам величезну кількість джерел та інших матеріалів, присвячених цій тематиці.¹⁰ Серед умовної радянської історіографії, можемо визначити великий внесок Івана Крип'якевича, який продовжував розробляти питання з приводу козацтва, доклавши свою руку до публікації джерел. Загалом, вважаємо, що радянську історіографію, варто сприймати лише в контексті джерелознавчому, бо та кількість джерел, що була

⁷ Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – 828 с.; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, Т. 1–3. М., 1953.

⁸ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. — Київ: «Наукова думка», 1971. — 208 с.; Самійло Величко. Літопис. Т. 1 / пер., авт. комент. В. О. Шевчук, відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро. – 1991. – 564 с.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк. 1956. Т. 8. Ч. 1. – 321 с.; Дмитро Дорошенко. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності; ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк: УВАН у США. 1985. – 712 с.

¹⁰ Бодянський О. Реестра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. – М., 1875; Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – 800 с.

опублікована за часи існування СРСР є дуже вагомою та доступною, про що ми сказали вище.¹¹

Паралельно із цим, розвивалася окрема, більш національно центрична – емігрантська історіографія, зокрема, у США та Канаді. Дуже важливими для української історіографії є представники, скажімо, емігрантської школи досліджень. Серед них – З. Когут, Ф. Сисин та багато інших.¹² Їхні студії займають важливе місце в українській історіографії та інформація, що наведена в їх працях є дуже важливою для розуміння контексту Хмельниччини. Продовжив справу діаспорних істориків вже сучасник – С. Плохій, виконавши дуже велику роботу у дослідженні козацтва як соціально-політичного феномену.¹³

Разом з тим, чи не найважливішим доробком в аналізі козацької ідеології займають роботи В. Смолія та В. Степанкова. Важливість їхнього доробку полягає у тому, що вони найближче підібралися до тематики нашої роботи. А саме, обидва вчених вивчали соціально-політичні, історичні, культурні та економічні погляди низки найважливіших діячів доби козацтва, зокрема, гетьманів. Саме ці два вчених представляють найбільшу користь та цікавість своїми науковими працями у цьому питанні.¹⁴

Історичні доробки закордонних науковців також є важливою частиною історіографічного аналізу, бо дозволяють проаналізувати інший погляд, зокрема, з точки зору культури. На нашу думку, найбільшу увагу серед іноземної історіографії заслуговує російська дослідниця козацтва Т. Таїрова-

¹¹ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. – Київ. АН УРСР. – 1961. 738 с.

¹² Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича; Український історичний журнал. - 2011. - № 3. - С. 50-73.; Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 —1690 рр.; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 1. 1992. С. 49-79

¹³ Плохій С. Национализация украинского казачества в XVII-XVIII вв; *Ab Imperio*. - 2004. - №2. С. 567-596; Plokhyy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine – New York; Oxford: Oxford University Press, 2001. – X, 401 p.

¹⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-е вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.; Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція XVII століття (1648-1676 рр.). - К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - Київ, "Альтернативи", 1997,-368 с

Яковлева, яка займалася аналізом саме ідеологічних моментів української козацтва, визрівання української національної ідеї.¹⁵

¹⁵ Таїрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст.; Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 67-73.; Таїрова-Яковлева Т. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков.; Journal of Ukrainian Studies. – 2008-2009. – Vol. 33-34. 2008. С. 453-458

РОЗДІЛ I. Зародження української національної ідеї та ідеологічних засад українського козацтва (кінець XVI – друга половина XVII ст.)

1.1. Повстання XVI – першої половини XVII ст. у контексті формування національної ідеї в середовищі українського козацтва.

Зрозуміло, що утворення нації та національної ідеї – це досить тривалий та складний процес, а в контексті цього дослідження, слід також зрозуміти і основні витoki тих ідеологічних конструкцій, що набудуть свого поширення вже в часи Хмельниччини. На момент перших козацьких повстань, зокрема того, що відбувалося під проводом К. Косинського, українська «політична» нація знаходилася у стані розколу. По-перше, як такого визнання український народ під час Люблінської унії не отримав. Мається на увазі, що за тогочасними традиціями, юридичного підтвердження зверхності та прав на самоврядування шляхом визнання українців «народом політичним», а отже підтвердження існування народу як такого тоді не відбулося.¹⁶ Це дозволило знехтувати побажаннями української шляхти, та ще більше підбурити українство до розколу, де козацтво, ближче до укладення Берестейської унії, взяло на себе тягар захисника української віри, культури та мови. У той час як значна кількість української шляхти ще більше полонізувалась та втратила свою історичну значущість для розвитку української нації. По-друге, український народ розколовся, перш за все, по релігійному чиннику, який, за висловом Смолія і Степанкова, «злився із ідеєю національною».¹⁷ Відбулося це завдяки імперській політиці Речі Посполитої, яка, скажімо, нав'язала уніатство західним регіонам України, і проводила досить жорстку анти-православну політику. Ба більше, розкол посилювався міжусобицею українського шляхетства та козацтва. Останнім, за дослідженнями С. Плохія, у культурному контексті відмовлялося взагалі хоч якось пов'язувати себе з українством. Замість цього, українській еліті, зокрема духовництву,

¹⁶ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 23.

¹⁷ Там же. с. 35

знадобилося декілька років, щоб зрозуміти усю важливість козацтва для боротьби за православну віру. При чому у знаки давався український розкол, де уніати все ще продовжували дискредитувати як і православ'я, так і козацтво.¹⁸

Тож ми можемо бачити, що на межі XVI-XVII ст. в Україні визріває досить складна соціально-політична та культурна ситуація, в якій, для свого виживання українській еліті у досить швидких темпах треба намагатися піднімати національний дух, виробляючи для цього ідеологічний засад, на основі котрого будуть формувати свою діяльність лідери українства. В принципі, для цього були, хоч і негативні для популяції, але позитивні для роздумів тенденції. Перш за все, зокрема православне духовництво, як і звичайний український люд, розумів сутність та сам факт національно-релігійного гноблення, започаткованого урядом Польщі. На нашу думку, це лише розпалювало і так досить радикальний та готовий до боротьби український народ. Про це свідчать факти небаченого опору українців, які, за висловом польського літератора Я. Щасного-Гербурта, «волять ліпше вмерти самі, попалити своїх жінок і дітей, аніж мали б до згоди якоїсь прийти з нами, кривими своїми».¹⁹ Другий момент, що дозволяв українській еліті почати розробки в ідеології, була наявність в українства досить сильної ідеологічно-історичної бази, що залишилася з часів Київської Русі. За поглядом Ф. Сисина, «історичну творчість доби Київської Русі, Галицько-Волинського князівства почали використовувати та переробляти стосовно потреб України XVII ст.». Ба більше, йдеться мова про відхід од польської та латинської традиції у бік та винайдення своєї, пошуку українських джерел.²⁰ Поміж цього, дослідники відмічають загальний підйом популярності концепції про окремішність українського етносу (перш за все від білорусів, поляків та литовців), поширенні вживання таких понять як «народ руський», «вітчизна», «Україна»,

¹⁸ Плохій С. Национализация украинского казачества в XVII-XVIII вв. С. 572

¹⁹ Ян Щасний-Гербурт. Розмисел про народ руський / Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa. — Kyjów, 1912. — S. — 92 — 96. Переклад В. Шевчука.

²⁰ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 —1690 pp. с. 50-51.

«Русь». Ці процеси відбуваються як раз наприкінці XVI ст., у розпал козацької діяльності. Причинами такого підйому, на думку, тих же Смолія та Степанкова були: реформаційна діяльність, діяльність братств, полемічних письменників, К. Острозького і звісно «виходу на арену національно-політичного життя козацького стану...»²¹ Тому і не дивно, що саме на такому ідеологічному тлі виростає ціле покоління козаків, що будуть нести подібні наративи в політичний дискурс, формуючи державну і національну ідею. Ба більше, зріст популярності козаків злився із занепадом української шляхти, яка все менше нагадувала про себе як захисника української віри, культури та мови. Дослідники розуміють це так, що шляхетська еліта України, «задовольнившись гарантіями збереження соціально-економічних і мінімальних релігійно-культурних інтересів»²², скажімо так, «продала» національні інтереси українського народу. Хоч би й так, але шовіністична сутність Польщі не могла, та й не давала можливості існування українського етносу без підпорядкування собі, цим і пояснюються постійні утиски українців у правах. Більше того, занепад князівської влади розуміли і тогочасні інтелектуали, кажучи про «перевод князів».²³ Тому наприкінці XVI ст. статус головного виразника інтересів українського народу та еліт отримує козацтво. Така зміна дискурсу особливо цікаво прослідковується у тогочасних творах, частина з яких, була написана українським духовенством. Так, якщо наприкінці XVI ст. козакам відмовляли навіть у «релігійній або національній приналежності»²⁴, то у 1620-их така позиція різко змінилася. Про причини цього ми розкажемо більш детально далі, але якщо коротко, то саме в процесі тогочасних повстань буде загартовані основні вимоги та ідеологічні засади козацько-української боротьби. Але й тут не можна сказати про якусь одностайність українського населення. Тим не менш, на сторону козаків чи не повністю перейшло православне духовенство, у той час як уніати все ще

²¹ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 13

²² Там же. с.11

²³ Плохій С. Национализация украинского казачества в XVII-XVIII вв. С. 573

²⁴ Там же. С.571

критикували козаків, називаючи їх «наливайками». І це зрозуміло, бо як і православна церква, українське козацтво, з точки зору Речі Посполитої, знаходилася поза законом.

Відповідно, можемо прийти до такого висновку, що на момент першої напrikінці XVI ст. почали розвиватися ті процеси та явища, які будуть формувати ідеологічні засади козацької еліти. Відбудеться перехід функцій захисника православної віри, української культури та його народу від української шляхти до козаків. І таким чином, соціально-економічна та політична ситуація визріває до того, що єдиним захисником українських інтересів залишилися козаки – з воєнно-політичного боку, і православне духовництво – з ідеологічного. Слід замітити, що останнє буде здавати позиції, і потрохи козацтво буде прибирати до себе усі моменти націотворення. Але може нагрянути запитання: А що там було захищати? Ось якраз на прикладі повстань С.Наливайка, Я. Остряниці та Т. Трясила ми пояснимо, як саме формувалися ідеологічні засади до Хмельниччини.

Як ми вже казали, на початку XVII ст. українське козацтво майже повністю перетворилося у виразника національних інтересів українського народу у різних контекстах – релігійних, політичних, соціально-економічних та культурних. Якщо релігійний чинник ми розкрили вище, то з іншими – є досить цікаві речі, про які треба сказати.

Почнемо з соціально-економічного фактору. Його важливість та зв'язок із козацтвом стає більш очевидним якраз у XVI-XVII столітті, коли козацьке діло стає масовим явищем на українських землях. Масове покозачення селян дуже сильно відобразилося не тільки на ідеологічних засадах українства, а й видозмінило саму суть народного господарства України. Цей факт наводить нам Дем'ян Наливайко, брат очільника одного з повстань – Северина Наливайка, кажучи про «фундаментальність вільного труду на вільній

землі».²⁵ Такий феномен каже про появу в Україні нового типу господарства, яке дуже схоже на «протокапіталістичне» фермерство. При чому, таке характерне господарство чи не повністю ототожнюється із козацьким ділом, службою та характерними для них промислами – гуральництвом, винокурінням, рибалкою, чумацтвом. В кінці кінців, українське козацтво як феномен і народний рух, стало тією групою, що відстоювало і формувало інтереси селян, міщан та вільних землевласників, що не воліли ставати частиною, скажімо, феодального дискурсу. Саме у сутності господарчих та соціально-економічних ідеалів козацтва, а по суті, українців як групи людей, виявлялися протиріччя та конфлікти із українсько-польською шляхтою. Шляхетство не могло дозволити собі існування анти-феодального руху всередині країни, бо ця група заперечувала вже їхні ідеали та бачення розвитку держави, господарства тощо. Саме ця річ стала центральною перепорою на шляху порозуміння козацтва із феодалами Речі Посполитою. При цьому слід зауважити, що суто політичні вимоги декларувалися на основі тих соціальних та економічних, що ми озвучили вище, і були вже їхнім похідним продуктом. Саме тому не слід плутати причину і наслідок: політичні вимоги козаків формувалися вже потім, виходячи із неможливості втілення їх у життя в контексті тогочасної структури Речі Посполитої. Запорізька Січ, на початку XVII ст. стає таким політичним утворенням, що перебирає на себе повноваження та сили, задля втілення козацьких ідеалів життя (особиста свобода, свобода власності і господарства, національно-культурна та релігійна самобутність) в реальність. Тим паче, що з кожним роком процес покозачення відбувається все успішніше і козацький стан не тільки поповнюється новоприбулими селянами, а, як ми і казали, користується підтримкою широких мас українського народу, які не тільки симпатизують їм, а й переймають вже згаданий господарчий і культурний комплекс на себе, якщо їхня ситуація це дозволяє.

²⁵ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 40

Тож під час повстання 1591-1596 років, ми можемо бачити досить успішні спроби започаткування козацького самоуправління, що переноситься на феодальну волость. Цей момент потім стане важливим, бо покаже потребу козаків у формуванні свого адміністративного та юридичного управління. Через 10-15 років ситуація досягне свого апогею, який зможе переплюнути лише Хмельниччина – козаки почнуть ліквідовувати польське управління, «самовільно виходячи з-під юрисдикції своїх панів».²⁶ Будуть ігноруватися польські суди, адміністративне та юридичне управління шляхти тощо. Уся ситуація буде нагадувати заснування у Польщі нової республіки, де головувати будуть козаки. Вже згадана потреба у своєму адміністративному поділі саме за цих часів призведе до формування полково-сотенного устрою, що стане основою майбутньої Козацької держави.

Наш переказ козацьких ідеалів може здатися досить зідеалізованим, тому треба зауважити одну негативну тенденцію, що буде грати злий жарт із українською державністю в усі роки українсько-польського протистояння. Ця тенденція буде мати охлократичні риси, що почне ставати на перешкоді формування владної системи, і вносити деструктивні та шкідливі моменти у функціонування державного та політичного апарату. У кінцевому результаті, ця особливість буде гальмувати процес консолідації українського політикуму, незважаючи на існування в усіх групах тих же самих ідеалів, що озвучувалися раніше.

Дуже важливим фактором залишався національно-культурний, який вбачався в особливостях співіснування українців із поляками. Серед великої кількості причин, українська шляхта почала повільно вимирати, а її місце посідала вже польська, яка проводила свою, дещо жорсткішу політику колонізації та феодалізації українських земель. Тому наступні кризові явища, які призводили до падіння рівню життя українського міщанства та селянства, призводили до того, що останні вбачали винуватців такого становища, саме

²⁶ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 43

поляків, що переїхали та посіли тут панівне становище. Така особливість нагадувала передумови Гуситського повстання, що мало дещо схожий характер, де місцеве населення звинуватило у своєму становищі верхівку феодального соціуму, що, в більшості випадків, було німецького походження. У контексті українства, погіршувало національну ситуацію і взаємовідносини останніх із єврейством, яке почало бурхливий економічний розвиток у ті ж самі часи, коли विकарбовувалися ідеологія та передумови до загальнонаціонального повстання. Конфлікти із євреями точилися навколо двох моментів – соціально-економічного та релігійного. Якщо останній більш-менше зрозумілий: українці сприймали євреїв як невірних, то соціально-економічний фактор можна окреслити як негативний феномен економічної диференціації. Євреї, що займалися в основному торгівлею, лихварством та іншими «сферами послуг» досить часто перегинали палку, і «накладали на підданих обтяжливі данини й збільшували роботизну».²⁷ Тому така політика, що підтримувалася і польською владою, призводило до ще більшого загострення національно-культурного питання на українських землях, що і було однією з причин масового повстання на початку XVII ст., та й Хмельниччини у тому числі.

Тому можна підвести свого роду проміжний підсумок. Українське козацтво на початку XVII ст. виявилось готовим до збройної боротьби за свої ідеали. Ці ідеали є досить складним комплексом національно-культурних, релігійних, соціально-економічних та екзистенційних питань для українського народу. Особистісна, господарська, релігійна, мовна свободи; військова сутність козацтва; неможливість приведення у реальність свого устрою життя – усі ці, та багато інших ідей гартували велику кількість представників українського народу, яке опинилося посеред ворожих для себе ідеалів.

Як ми і казали, перші повстання козаків в Україні, зокрема те, що відбулося під проводом С. Наливайка, дають зрозуміти, що козаки починають

²⁷ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 52

активно пропагувати та об'єднувати соціально-економічну боротьбу із національно-релігійною. Так, відверто показові акти насилля та шовіністична політика Польщі щодо козацтва та українців наводять на такі роздуми.²⁸ Хоча й слід сказати, що національно-релігійний аспект хоч і мав значення, але під час цього повстання, тим не менш, дещо програвав соціально-економічному. Події 1591-1596 рр. виявилися важливими саме через об'єднання різних аспектів, і стали вже ідеологічним зразком того, за що проводиться боротьба козацтва.

Наступною ланкою у розвитку боротьби козацтва стало повстання Тараса Трясила, яке було особливим через низку моментів. Так, Й. Борецький з іншими представниками релігійного прошарку звернулися до запорозького війська для допомоги у боротьбі за православ'я проти ляхів. Другий момент, який є критично важливим, це те, що учасники повстання вперше сформували програму, в якій і виокремили основні ідеї, заради котрих козацтво і виступає. Програма поєднувала соціально-економічні та національно-релігійні вимоги, оформивши їх у документ, що і закликав українське населення до боротьби. Третє, якщо попередні повстання обмежувалися Брацлавщиною, Київщиною та Запоріжжям, то в цьому документі межі боротьби розширюються до територій «іншої Русі всієї».²⁹ Ідея розширення територій повстання – один з найважливіших моментів ідеології наступних поколінь гетьманів. Так, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Виговський – усі вони, в різних моментах своєї кар'єри, так чи інакше будуть обдумувати це питання. Незважаючи на перемогу поляків у повстанні та знищенні основної кількості керівництва, ідеї Трясила залишилися в умах козаків. Ці ідеї зіграють дещо згодом, під час наймасовіших “дохмельницьких” повстань – під проводом Бута, Остряниці та Гуни. Їхні дії також відрізнялися від того, що робили попередники. Зокрема, козацькі гетьмани розсилали ще більше універсалів, що зумовило таку масовість повстань. Козацьке керівництво знала на що

²⁸ Там само. С. 55-56

²⁹ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 58

давити, тому гасла в універсалах вже мали більше національно-релігійний характер, аніж соціально-економічний. Хоча й не можна сказати, що соціально-економічний елемент повністю зникає, ба більше, він змінює свою форму. Саме під час повстання 1637-1638 років старшина висловлює свою боротьбу не тільки за соціальні та національні, а ставить під сумнів саму легітимність польського панування, висуваючи ще й політичні умови. Зокрема, козаки кажуть про «ліквідацію панування ляхів і панів на території всієї України. Цілком реальною виявилася ненависть до поляків, що хоч і не мала в умах багатьох селян якогось міфу або ідеологічного обґрунтування.³⁰ Саме 1630-ті роки стали тим ґрунтом, що дозволило сформуватися та розвинути тим ідеям, які стали основою вже Хмельниччини. У цей час формується не досить чітко, але існуюче поняття «України», задля автономії якої козаки і починають свою боротьбу. Різні козаки розуміють територію України в різних межах: «По Дніпро», «по Білу Церкву» тощо. При цьому очільники повстань також починають себе титулювати як «володарів», «опікунів», «королів» України.³¹ Не менш важливим, є устаткування розуміння козаків як окремого «політичного народу», який має свої права, нарівні із польською шляхтою. Про це свідчать низка гетьманських листів, у яких фігурують поняття «народ наш», «...ми і вся наша руська нація...» і тому подібні. Зокрема, саме такі цитати можемо навести з листів А. Гавриловича та І. Петрижицького.³² Саме у ці часі починає зароджуватися ідея не тільки про «руський народ», який «історично пов'язаний з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби»³³, а й розуміння взаємовідносин із Річчю Посполитою та служба королю як «контракт з обопільними обов'язками».³⁴ Про це дуже яскраво пише І. Петрижицький, який повідомляв:

³⁰ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 63-64

³¹ Там само. С. 65

³² В. Брехуненко, М. Нагельський. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. — К., 2004. — Вип. 8/9. — с. 436

³³ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 року у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум. - 2006. - 6. С. 250.

³⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 68

«...ми не хочемо мати жодного собі за пана, як зазначалося - поки прав, свобод і вольностей нам і духовним нашим король його милість не ствердить і не присягне».³⁵ При цьому, слід зауважити, що важливим ідеологічним моментом, який встановлюється в цей час є ідея про підпорядкування та захист не просто козаків як частину населення України, а усіх українців, які проживають на цій території. У цьому плані, дуже цікавими є слова І. Іванцова, який, цитуючи лист П. Бута, приходить до висновку, що «Павлюк реєстру не визнавав, а вважав за козаків все населення, яке підтримувало і купчилось навколо Запоріжжя...».³⁶ Тому, є логічним, що беручі під «своє крило» усіх українців, козаки вважали за потрібне захищати населення, дати спокій «бедным и неповинным людям», «...сжалившись пролитием христианской крови».³⁷ У той же час серед козаків кристалізується «козацьке право», яке так само несе дуже цікаві та характерні для козацьких повстань ідеали, якими будуть керуватися гетьмани впродовж всієї історії козацьких повстань. Але треба розуміти, сам термін «козацьке право» використовується дуже умовно через те, що як таких письмово оформлених зводу законів козаки по собі не залишили. Тому і якоїсь еволюції, «...закінчених положень і логічних понять» звідти зрозуміти не можемо.³⁸ Але факт їх існування можемо розуміти на тому, що якась послідовна та логічна політика козаків по відношенню до соціально строкатого українського народу, хоча б в контексті судочинства, існувала. Так, можемо зауважити, що «козацьке право забезпечувало свободу від феодалських повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію та судочинство, і, нарешті, володіти землею».³⁹

³⁵ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 року у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум. - 2006. - 6. С. 256

³⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 68

³⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 238

³⁸ Щербак В. Витоки та становлення козацького права. Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – с. 120

³⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 69

Не менш важливим моментом, який мотивував українців до боротьби, це початок загострення національних, економічних та, що найважливіше, конфесійних суперечностей. При цьому, та ж Берестейська унія особливо не допомогла ситуації, якщо не сказати, що вона її усугубила. Що характерно, ці суперечності особливо сильно були помітними на території західних воєводств, де у містах православні позбавлялися місць у самоуправлінні, ремеслах і т.д. Наприклад, описуючи конфесійну проблему, автор літопису Самовидця повідомляє таке: «...уже на Украине що городок, то костел был... А найгоршое насмівиско й утиски терпіл народ рускій от тих, которіи з руской віри приняли римскую віру»⁴⁰. Це підтверджується єврейським літописцем Натаном Ганновером, який повідомляє, що «...остальная беднота православного народа была порабощена магнатами и панами, они омрачали их жизнь тяжкими работами и всякими трудами...»⁴¹. Відповідно, саме у цей момент починає дуже сильно дратувати українське населення, не залишаючи ніякого вибору, окрім як боротися за свої права та вольності.

Підводячи підсумок, скажемо, що українське суспільство до 1648 року формується у таку групу, що з ідеологічного боку вже готова до боротьби за певні неміфічні ідеали. Ці ідеали та інтереси досить широко розриті вище, і представляють собою критично важливі фактори життя українців, за які вони й готові піти на боротьбу. Повстання початку XVII ст. дало змогу окреслити ці ідеали у найбільш повному обсязі, та представити широким кругам українського суспільства. Ба більше, політичні програми Гуні, Острияниці та ін., по суті, є тим ядром, що буде використане Богданом Хмельницьким через 10 років. Хмельниччина стала закономірним розвитком войовничого суспільства України, що десятиліттями потерпало від шовіністичної політики Речі Посполитої. При чому, не можна сказати, що українці як група стануть обізнаним «політичним народом», що без помилок прийде до процвітання. Зовсім ні, як покажуть наступні події, охлократичні тенденції, що призвели до

⁴⁰ Літопис Самовидця. 1971. К. – с. 51

⁴¹ Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха - Хмельниччины"). — Москва; Иерусалим, 1997. — с. 85

успіху, стануть і головною проблемою українців. Навіть такі розумні та талановиті старшини як Хмельницький чи Виговський, будуть мати велику кількість суб'єктивних перепон на шляху до свободи України. Навіть більше, рядове козацтво та селяни будуть потерпати від своїх негативних ментальних та когнітивних порушень, що призведе Україну до «Руїни». Загалом можна сказати, що в українському суспільстві можна вбачати певне відставання національно-політичної свідомості та процесу державотворення. Незважаючи на ті ж політичні вимоги, програми, які висувалися з часів Наливайка, в них не доставало зв'язку із національною ідеєю українства. Відомі проекти Наливайка і Йосипа Верещинського є типовим прикладом цього. Хоча б теоретичне запровадження козацької автономії дійсно є відкриттям для українського руху, але ідея Наливайка, тим не менш, є проблемною. І це навіть не беручи до уваги те, що їхня робота є проривною і у контексті визначення українського народу як етнополітичного утворення.⁴² Таким чином, можна сказати, що українське суспільство перед початком Хмельниччини постає у досить проблематичному становищі. З одного боку, є усі аргументи, щоб стверджувати, що останні козацькі повстання дійсно пробудили національну свідомість у деякому прошарку українського народу, навіть не кажучи про політичну еліту України. У той же момент, українське суспільство, еліти, непересічні українці несуть у собі негативні тенденції, які ставлять під удар саму ідею будь-якої боротьби. Проблема охлократії, «демократичності Січі», «чорні ради», політичний розбрат та міжусобиці, супротив владі, превалювання приватними, «земними» інтересами над державними\національними – усі ці, та багато інших проблем ставили під сумнів логічність та реальність становлення української не те що б держави, а нації як такої. Вище показані проблеми дестабілізували ситуацію в Україні в усі роки, чим, неодмінно, користувалися супротивники козацтва – Польща, у майбутньому Росія, Туреччина тощо. Ми будемо і далі показувати ці

⁴² Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 18

проблемні явища українського суспільства, бо із розвитком козацької революції, будуть і збільшуватися джерела, що проливають світло на негативні тенденції у політичному розвитку українського народу.

РОЗДІЛ II. Хмельниччина як каталізатор процесів розвитку ідеологічних засад українського козацтва

Національна революція під проводом Б. Хмельницького стала наступним, надзвичайно важливим кроком у козацьких повстаннях. Жодне з майбутніх чи минулих козацьких виступів не зможе позмагатися у своєму впливі, масовості та підготовці. Як ми будемо бачити далі, повстання Богдана Великого справить неабиякий вплив на формування не тільки української історії, державності, звичаїв, а формування наріжних постулатів та особливостей української нації. Майбутнє козацького устрою та України в цілому буде продиктовано діяльністю Хмельницького під час повстання, а ті ідеологічні засади, що будуть впроваджені Богданом стануть тим тлом, від якого і будуть відходити основні діячі козацької старшини. Вони не те що б повністю будуть повторювати курс великого гетьмана, скільки безумовно спиратимуться на його діяльність та ідеї.

2.1. Формування ідейних засад Богдана Хмельницького як політика

Постать Богдана Хмельницького формувалася у досить специфічних умовах, що й сказалося на тому, як його сприймали сучасники – «шляхтич із походження, козак по духу». Можливість поєднати західноєвропейську та українську школи дало майбутньому гетьману неабиякий кругозір, та не відкинуло до якихось крайнощів у своєму світосприйнятті. Так, навчання в єзуїтській колегії надало не тільки знання європейських мов, культури та історії, а й багато чому навчило у контексті національних взаємовідносин. Сутність колегії не змогла прищепити Богдану ворожість до православної віри. Навіть навпаки, політика єзуїтів наставила Хмельницького проти них, що потім вилиється не тільки у ненависть, а й у планомірну політику Богдана Хмельницького на гетьманському посту, що ліквідує діяльність єзуїтів на території України. Досить важливим моментом у формуванні ідеологічних засад гетьмана став початок його служби у козацтві, що якраз перепав на пік протиріч різних груп козацтва. Можна висунути припущення, що вже на

початку своєї козацької кар'єри, Богдан починав замислюватися та формувати свої погляди щодо основної проблеми козацтва – відсутності консолідації. Він був свідком, якщо не учасником цього розбрату, хоч і розумів наявність однакових цінностей в усіх угруповань.⁴³

Хотинська війна також внесла свої корективи у польсько-українські взаємини. У той час Хмельницький вірогідно бачив зміни у ставленні козаків до поляків, через політику останніх. Польська шляхта не могла змиритися із тим, що козацький стан стає все сильнішим, усвідомлюючи свою важливу роль в Речі Посполитій. Саме успішність козацької допомоги виявилось критично важливим для перемоги поляків під Хотиним. Розуміючи це, козаки дійсно сподівались на правові поступки з боку Польщі, зокрема, станове зрівняння із шляхтою, національно-релігійні, адміністративні права тощо. Але імперський шовінізм поляків не дав тверезо подивитися на ситуацію, що вилилося у відмові козакам у їхніх інтенціях. Такий шаг від еліти Речі Посполитої розставив усі крапки над «і» - українські козаки, духовенство та еліти почали діяти наперекір полякам. Так, з 1623 року козаки масово не покорялися полякам: нападали на турецькі поселення, у супереччя договорам, творили бунти проти уніатів та представників польської влади.

Наступне десятиліття відоме – постійна війна із польськими військами і татарами загартувала майбутнього гетьмана та дала йому зрозуміти основні проблеми тогочасного життя України. Серед них головними вважаються: неправильна політика Речі Посполитої, за якої українство не може існувати аж ніяк; важливість консолідації в боротьбі проти Польщі за участі усіх груп козацтва; при цьому боротьба повинна проголошуватися за «вільності й віру»;⁴⁴ організація боротьби також повинна включати у себе задіяння усіх верств населення України – селянство, міщанство, духовенство і навіть шляхта. При цьому події повстання Федоровича дуже сильно вплинули на

⁴³ Смолій В. А, Степанков В. С. Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. С. 47-48

⁴⁴ Там само. С. 59

Хмельницького у контексті існування в рядах козацтва дуже глибокого розколу. Саме тоді вперше в історії українського війська частина козаків перейшла на бік поляків. Постійний розкол, що буде призводити до братської різанини – чи не головна особливість майбутніх козацьких повстань, у якому Хмельниччина зіграє не останню роль. Не менш важливою особливістю Богдана, яка сформувалася у ті ж часи, є його проникливість та вміння тверезо оцінювати воєнно-політичну ситуацію. Тут слід пояснити, частина козацтва, поміж постійних охлократичних тенденцій та схильності до вдоволення своїх інтересів, «хворіла» і на схильність до непродуманих, максималістських дій. Така негативна риса дуже дратувала майбутнього гетьмана, бо організація збройного виступу без політичних вимог та прорахунку – це шлях у нікуди. Нажаль, цього не розуміла певна частина українського козацтва, яка іноді бралася за зброю не те що б без певної причини, скільки йдучи на беззмістовну та швидку смерть. Тому той факт, що Хмельницький бачив ці проблеми, і зробило йому відносно швидкий шлях до влади і популярності в українських колах.

Дуже важливим для формування принципів Хмельницького виявився виступ Павлюка, дії під час якого дуже схожі на ті, що приймав вже Богдан у 1648 році. Так, ми можемо бачити подібність у зарученні максимальної підтримки з якомога ширших кіл: надсилання універсалів у поселення, де можна було б «покозачити» велику кількість селян та міщан; штаб Павлюка намагався заручитися підтримкою Москви, татар, донських козаків, що також буде особливою частиною Хмельниччини. У військово-політичному контексті, на тлі повстання Павлюка Хмельницький побачив неабияку важливість розвідки та вміння прорахунку ситуації. Бо саме пасивність Павлюка через відсутність достатньої інформації дозволила полякам перехопити ініціативу.

Кінець 1630-1640-ві роки виявилися не настільки важливими у житті майбутнього гетьмана. Мабуть і через те, що велика кількість інформації

залишається невідомою для дослідників – загалом життя Богдана у 1640-ві роки ніяк не відображена у джерелах. Можна сказати лише одне – козаки, як і сам Хмельницький ще більше розчарувався у польській владі. Реєстрове козацтво почало все сильніше відчувати на собі кривди з боку комісарів та старост, а фортеця у Кодакі давала ще більше відчуття ворожості. Але невдоволення політикою Польщі не закінчувалося козаками: значна кількість населення України з кожним роком відчувала не менше зубожіння. Економічний, політичний та національно-релігійний гніт став буденністю для абсолютної більшості українців, тому і не складно зрозуміти, чому саме під кінець 1640-их Хмельницького підтримав настільки широкий загал людей. Це розумів і сам гетьман: населення Півдню та Сходу України, яке характеризувалося як таке, що готове до збройної боротьби за свої права та волю, відчуло собі тиск з боку українських та польських магнатів. Так вийшло, що повстання 1637-1638 відкрило для них великі перспективи поповнити свій кріпацький загал за рахунок козаків, що не були вписані у козацький реєстр. Але таке становище не могло проходити довго, тому у населення цього регіону України, зі зрозумілих причин, не могло відмовити у підтримці повстання Хмельницького. Богдан також і розумів міжнародне та українське суспільно-політичне становище. Так, знаючи про наміри корони розв'язати війну із Туреччиною та скориставшись допомогою козаків, Хмельницький розуміє важливість початку виступу проти поляків. Наступні події, пов'язані із підготовкою війни, ще раз показали шляхтичів як досить підступних людей. Реєстрове козацтво, сподіваючись на обіцяне повернення старих прав, все ж почало підготовку, але секретність цієї домовленості не давало якихось чітких гарантій, тому і не дивно, що після певного часу та зміни політичного дискурсу у Польщі, козаків знову підманули. Богдан зрозумів цю ситуацію, та побачив розкол у старшині реєстровців, частина з котрих була перелякана можливою відповіддю польського керівництва у разі незгоди козаків із таким становищем. Не всі реєстровці підтримали ідею організувати повстання, і старшина розділилася якраз порівну, що не зупинило Хмельницького у

підготовці повстання. Але чому так вийшло? Невже Богдан вбачав, що саме кінець 1640-х є найпідходящим часом для виступу? На це питання не можна відповісти якось одностайно. З іншого боку – так, якраз цей час характеризується надзвичайним підйомом населення, що викликано незграбною політикою шляхти. Пам'ять та висновки з минулих повстань була досить свіжою, а нагадувало про них і та сама політика Речі Посполитої. Але з іншого боку, такий «запал» Хмельницького щодо якомога найшвидшого початку підготовки повстання можна пояснити і особистими, суб'єктивними причинами. Так, з початку 1646 року ми можемо бачити якусь дивну активність польської шляхти щодо долі Хмельницького. Почалося все із намаганнями шляхтичів відібрати хутір у Суботові, яким володів Богдан та жила його сім'я. Потім було скоєно невдалий замах на Хмельницького, а у 1647 на Суботів було скоєно напад, за результатами якого було сильно побито синів Богдана, а саме володіння майже знищено вщент. Після пасивної реакції з боку короля та шляхетства, яке натякнуло йому на вирішення питання самотужки, Хмельницький остаточно розчарувався у поляках, і разом із козацькою старшиною, розпочав підготовку до повстання. В осені 1647 року Богдан Великий проводить низку рад, де і проходить основне обговорення повстання. На них він каже про те, що козаки не можуть терпіти «знущання з боку польських урядовців, магнатів, шляхти, євреїв-орендарів». Кажучи про незграбність польської політики, Хмельницький приходить до висновку, що «козаки одержують від ляхів лише палі, гаки, шибениці й муки».⁴⁵ Додавало впевненості та популярності його словам і виданий королем привілей на збільшення реєстру та похід у море. Як ми вже казали, важливою відмінністю підготовки Хмельниччини від усіх інших козацьких повстань виявилось питання союзників. Поміж допомоги всередині країни, зокрема, жителів України, Хмельницький казав про важливість допомоги ззовні. Першим з союзників, на одній із рад, Богдан наводить Росію, кажучи про єдину з ними

⁴⁵ Смолій В. А, Степанков В. С. Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет с. 80

віру.⁴⁶ Продовжуючи, майбутній гетьман каже про татар, зустрівши непорозуміння з боку козаків.

Хмельницький та його соратники планували почати повстання у листопаді 1647-го, але не судилося – Очаківська орда, яка перекрила путь до Конєцпольського, не дала плану збутися. Внутрішній конфлікт всередині старшини та зневіра у боротьбі привели Хмельницького до дуже проблемного становища. Богдан Пешта, один з прибічників Хмельницького, зрадив його, повідомивши про плани Богдана. Кричевський та Конєцпольський відреагували негайно, коли ж Пешта відправився до Суботова і захопив його. Здавалося б, повстанню кінець, але кумівство і вдача зробило своє діло – Хмельницький, тим не менш, опинився на волі. Можна сказати, і як це дійсно зауважив М. Грушевський, момент з ув'язненням став «критичним моментом»⁴⁷ у житті гетьмана. Він зрозумів, що лише повстання зможе вирішити проблеми його, козацтва та українського народу. Завдяки необачності поляків, Хмельницький отримав місяць спокійної підготовки до повстання.

Підведемо підсумок, готуючись до виступу, Хмельницький розумів важливість зосередження уваги на тих моментах козацьких повстань, які зумовили їхній провал у минулому. Як ми і казали, ними були: відсутність консолідації, союзників та масовості виступу. Богдан розробляв план повстання, який дозволяв приписати до боротьби якомога найбільший загаль населення та воєнної допомоги союзників. Поміж цього, ідеологічні засади боротьби для Хмельницького повинні були зосереджуватися не тільки на соціально-економічних аспектах, а й політичних, національно-релігійних – таких, що стануть якісно новими та найбільш корисними як для України, так і для її народу. Дуже влучно описали зв'язок із минулими виступами козаків Смолій і Степанков: «У мисленні і способі дій Хмельницького тісно

⁴⁶ Смолій В. А, Степанков В. С. Богдан Хмельницький : соціально-політичний портрет с. 82

⁴⁷ Там само. С. 83

перепліталися прагматизм, тактична гнучкість, схильність до компромісів та переговорів Сагайдачного, непримиренність і постійне апелювання Федоровича».⁴⁸ Усі ці аспекти Богдана Великого як постаті, будуть формувати український політикум, хід боротьби та сутність ідеології козацтва, змінюючи їх поетапно, в залежності від ситуації на політичній та військовій арені. Хмельницький розумів важливість підкріплення боротьби якоюсь національною ідеєю, яку, нажаль, не виробили попередники. А для цього повинні були пройти події, які пробудять українську еліту до вироблення таких ідей. Тому і не дивно, що нові ідеї та програми боротьби та встановлення української державності, національності приходять саме на час Хмельниччини. Ці ідеологічні засади, творцем яких буде і сам Богдан пройдуть дуже складну еволюцію крізь роки боротьби та розвитку української самосвідомості, політики, ідеології, державності.

2.2. Початок революції. Еволюція ідеологічних засад Богдана Хмельницького та його оточення. Національно-політичні уявлення козацтва.

Почавши виступ, Богдан Хмельницький одразу взявся вводити у практику свої основні напрацювання, які і відрізняли його від інших ватажків козацьких повстань. Так, Богдан відправив своїх посильних по селах і містах, закликаючи українців встати на боротьбу. У той же час, було відправлено делегацію до Криму, а щоб виграти час, Хмельницький у листах до поляків не відкидав можливості переговорів із Річчю Посполитою. Що характерно, сам момент переговорів та питання автономії України є дуже проблемним питанням в ідеології козаків. Навіть сам Богдан до кінця не буде хоронити можливість легітимного та адекватного для козаків існування України в Польсько-литовській конфедерації. Але як будуть показувати наступні події,

⁴⁸ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С.75

посполитський шовінізм загубить цю концепцію, якими би «патріотами Польщі» козаки не були.

І ось проходить певний час, перші успіхи козацтва виводять поляків на перші переговори, під час яких Хмельницький висуває перші пропозиції, декларуючи «програму мінімум» ідеологічних засад українства. Не розуміючи повну картину повстання, поляки висувають Хмельницькому глузливі, суто приватні обіцянки – повернути Суботів, розглянути скарги козаків (що, як показувала практика, є марнославством) та «помилювання й пробачення його провин».⁴⁹ Але козацька рада відхилила ці пропозиції, надавши своє бачення перемовин: 1. Дозвіл на проведення морського походу; 2. Поновлення «давніх прав і вольностей»; 3. Усунення полковників та інших старшин-ляхів з командування полків; 4. Скасування «управління Речі Посполитої» з Задніпров'я та козацького регіону Правобережжя; 5. Виведення польських військ з України та надання влади «людей з їх народу».^{50 51} Поляки відхилили умови козаків, посиливши контроль над Запоріжжям та готуючись до нападу на Січ. В принципі, Хмельницький розумів, що поляки так і поступлять, у той час як козаки будуть готувати військо своє та зноситися із татарами. Слід розуміти, що початок воєнно-політичного союзу – це досить небезпечний та ризиковий крок, через особливості минулих взаємовідносин татар і козаків. Хмельницький розумів це, як і небезпеку, яку несли татари для українського населення, тому одразу домовився про заборону завдання шкоди українському населенню («людям грецької віри»)⁵² Під час підготовки широкомасштабного наступу на поляків, Хмельницький дуже сильно переймався питанням реєстрового козацтва. Це той самий момент консолідації козаків, котрий турбував Богдана чи не з початку його кар'єри, і тому не дивно, що у розпал Хмельниччини, гетьман опікувався цим питанням одним із перших.

⁴⁹ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 80

⁵⁰ Там само. С. 80-81.

⁵¹ Письмо коронного гетьмана Н. Потоцького королю Владиславу IV о начале восстания на Украине и требовании Богдана Хмельницкого вывести войска, восстановить вольности казацкие. Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. — С. 15-16

⁵² Смолій В. А. Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 27

Продовжуючи тему масовості повстання та участі селянства у ньому, слід окреслити характерний момент. Він виявляється у тому, що активність українського селянства дуже сильно залежала від воєнної та політичної ситуації в Україні. Сам аналіз участі селянства також ускладнюється характером джерел та складністю прорахунку їхньої ролі та кількості. Хоча факт залишається фактом – діяльність селянства та покозаченого населення у добу Хмельниччини є аргументом, котрий доказує масовість та національний аспект виступу Богдана Великого.⁵³ Тож основний пік вступу селянства у воєнні дії Хмельниччини перепадає на її початок, перші перемоги козацтва над польським військом – 1648 рік. Принагідно, що селяни починають відступати від активної участі у боротьбі вже у 1651 році, що пояснюється «трагічністю» їхньої долі під час активних бойових дій, грабежів та знущань з боку татар. Як би не опікувався Богдан долею звичайного люду, іноді неконтрольованість поляків та татар давала про себе знати саме у контексті їхніх контактів із українським селянством. Також слід розуміти, що постійна війна, яка, до речі, велася в основному на території Правобережжя, а потім і Поділля, руйнувала усі засади господарства. Такий стан речей приводив зазначені території у запустіння та поступове обезлюднення або поповнював склад козацтва ще більше.⁵⁴ Особливим моментом діяльності селянства у контексті їхнього самоусвідомлення та ідейності їхньої боротьби виявляється національно-релігійний характер. Як ми зазначали вище, велика кількість селянства брала у руки зброю не тільки мотивуючись захистом своєї домівки, протидії воєнному лиху, а й суто національною «відразою» до поляків, їхньої політики та різних видів гноблення, що слідували за діями шляхти. Про це свідчать велика кількість джерел. Так, автор поеми «Сатир Підгірський», наводячи взаємну ненависть поляків та русинів, каже про бажання останніх «ляхів з Русі дощенту вибити».⁵⁵ У той же час, рядове козацтво добровільно і у досить

⁵³ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Український історичний журнал. - 1998. - № 3. - С. 7

⁵⁴ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 90

⁵⁵ Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1979 р., т. 31, с. 207 – 219;

жорстокій формі проводить нищівну діяльність щодо суто представників ненависного лядського роду: «...упіймавши кого-небудь із шляхти, відрубували йому голову, якщо він був лях, і залишали у живих якщо – русин».⁵⁶ Про масовість, добровільність та ідейність боротьби русинів свідчать такі рядки: «руські міста йому (Хмельницькому) самі добровільно й охоче піддаються».⁵⁷ Таким чином, можна сказати, що значна, якщо не уся, частина українських низів брала участь у різні, в основному найуспішніші, періоди Хмельниччини. При цьому, слід зауважити, що хоч і не усі вони переймалися або були обізнані у важливості будування нації та держави, але їхня боротьба мала вкрай очевидний національно-релігійний аспект. Чого, до речі не скажеш про українську шляхту, яка досить неоднозначно підтримала намагання Хмельницького.⁵⁸

Слід окрему увагу приділити існуванню в головах української еліти, скажімо, «двох вітчизн». Велика кількість української шляхти, козацької старшини, та навіть і сам гетьман не могли до кінця відійти від існування в орбіті Речі Посполитої. Так, український шляхтич Мацей Лубенський, козацький полковник М. Кривоніс та деякі інші прошарки козацтва постійно апелювали до «...матері нашої Вітчизни – Корони польської»,⁵⁹ «короля пана нашого»⁶⁰ та «короля, який буде єдиною головою для всіх».⁶¹ На перших парах революції навіть сам Богдан діяв дуже обережно, бо втратити єдине джерело влади у вигляді Корони, яка надає тобі привілеї та, скажімо, «легітимізує» вже твою владу і надбання буде вважатися за ієрархічно-політичне самогубство. Тож дійсно, гетьман поступливо підходив до політики та вигляді тих пропозицій, що він виказував, іноді ніби граючи, заспокоюючи шляхту. У той

⁵⁶ Письмо ксендза Ставропольского из Замостья в Краков. Документы об освободительной войне украинского народа. (потім як ДоОВУН) 1648–1654 гг. / АН УССР. Ин-т истории; Архивное упр. при Совете Министров УССР; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К.: Наук. думка, 1965. – с. 78

⁵⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 27

⁵⁸ Там само. С. 29

⁵⁹ Там само. С. 28

⁶⁰ Там само. С. 30

⁶¹ Некая часть варшавской конвокации, происходившей во время междукоролевья г. 1648. ДоОВУН – К. 1965. – с. 82

же час, політика та дії гетьмана залежали не тільки від воєнно-політичних реалій, а й внутрішнього тиску з боку козацтва. Якщо перший фактор зводився до взаємовідносин із Кримом, Москвою, Польщею та Туреччиною, то другий – був дещо складнішим. Встановлення дієвої та адекватної влади – одна з найважливіших задач, яку поставив перед собою Богдан Хмельницький. Є усі дані вважати, що гетьман, проводячи свою політику, намагався посилити свою владу, навіть думаючи про монархічний її характер.⁶² Але характерною особливістю Богдана як політичного діяча, як ми це вже побачили, була його поступливість та вміння домовлятися. Тож не дивно, що Хмельницький змінював свої дії та ставлення до деяких особливостей українського політикуму, крізь плини часу. Питання влади – є показовим у контексті еволюції поглядів Хмельницького. Якщо у першій половині гетьману дуже тяжко вдавалося повністю зосереджувати владу у своїх руках, чи не повністю узгоджуючи свої дії із чорною радіою, то після перших перемог Хмельницький поступово зменшує тиск на себе. Так, джерела повідомляють, що козаки на момент літа 1648 року не перебувають у повному віданні Хмельницького, «...(Хмельницький) посылает к ним свои универсалы, но они на это не обращают внимания и вообще, как слышно, эти своевольники и взбунтовавшиеся крестьяне все вместе должны идти за Днепр и выбрать себе другого старшого»⁶³ Виходячи з такого положення, гетьман обережно, але послідовно проводить політику по укріпленню своєї влади. Для цього він підпорядковує і створює полкові і сотенні органи влади, видаючи збірку указів та універсалів, що створюють правові засади для його влади та обтяжують його підлеглих відповідальністю. «Статті про устрій Війська Запорозького» стають одним із найголовніших прикладів такого курсу, іноді виходячи за межі суто воєнного та адміністративного устрою та порядку України.⁶⁴ Так, джерела повідомляють про дієвість такої політики – стародубець Г. Клімов,

⁶² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 37

⁶³ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. с. 47

⁶⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 38

отримавши «проєзжий лист» від Хмельницького мав змогу отримувати «корм и подводы без ослушанья».⁶⁵ Ситуація із володіннями В.Д. Заславського також є прикладом працездатності реформ та підняття авторитету влади гетьмана в очах старшини та рядового козацтва. Хмельницький у своєму універсалі від 20 липня 1648 року заборонив козакам «чинити кривду» маєтностям князя Заславського, погрожуючи «за найменшою скаргою... суворого покарання смертю згідно з артикулами про устрій Війська Запорізького» У той же час, гетьман погрожував і полковникам, які б «не вчинили слушної справедливості».⁶⁶ Приклади того, що готував Хмельницький за непослух також наявні у джерелах. Так, опозиція і подальший конфлікт Кривоноса із гетьманом привів до того, що останнього разом із 4-ма полковниками було «приковано к орудию за шею цепью»⁶⁷ Така жорстока політика не могла не дати плодів – авторитет Хмельницького виріс дуже сильно, аж до того ступеню, що через деякий проміжок часу, гетьман зміг відмовитися від скликання чорних рад. Як слідує із листа Жвана до свого батька, полонені козаки повідомляють, що Хмельницький з ними «ради не має..., бо завжди чернь домагалася того, аби бути в раді. Тепер же він має раду тільки з самою своєю старшиною».⁶⁸ Але тут слід також зауважити, гетьман вочевидь не міг повністю ігнорувати думку більшості війська, тому в деяких випадках, його влада дещо програвала охлократичному рядовому козацтву. Таким чином, є усі дані думати, що спроба провести перемовини на початку вересня 1648 року, були зірвані саме завдяки тиску черні.⁶⁹

У 1649 році, в поглядах Хмельницького відбуваються певні зміни – переформатування відносин з Польщею, причиною котрої стало розчарування у Казимирі, привели до того, що гетьман переглянув основні засади своєї

⁶⁵ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. с. 43

⁶⁶ Ю. Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1: (1648–1649 рр.) / НАН України). – К., 2012. – с. 102

⁶⁷ Письмо А. Киселя Ю. Оссолинскому. . ДоОВУН – К. 1965. – с. 98

⁶⁸ Ю. Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни... Т. 1. – К., 2012. – с. 138

⁶⁹ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 39

політичної програми. Перш за все, Хмельницький прямо сказав про важливість створення самостійної української держави в її етнічних кордонах. Щоденник В. Мясовського передає такі слова гетьмана: «...виб'ю з лядської неволі народ весь руський»; «...тепер воювати буду о віру православную нашу»; «Поможет мі то чернь всяя по Люблін і Краков...»; «Досить нам на Україні і Подолу і Волині... по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи».⁷⁰ Усі ці цитати дають можливість сказати про відхід гетьмана від «автономістських» засад. Про «монархічність» намірів Хмельницького найбільш влучно каже ця фраза, сказана Богданом: «...але мі то бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським...».⁷¹ Масовість підтримки гетьмана можна пояснити цими рядками: «гетьман і військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть».⁷² Хмельницький під час переговорів із Григорієм Унковським повністю відмовляється від ідеї співіснування українців із литовцями та поляками: «...короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільними».⁷³ Наголошенням про «визволення з лядської неволі... народу всієї Русі», Хмельницький підтверджує та виводить на новий рівень ідею соборності України, що ще раз доказує національний характер Революції.⁷⁴

Воєнно-політичні надбання українського війська призвели до небувалого зросту іміджу Хмельницького як гетьмана, що дозволило останньому остаточно встати на «монархічні» рейки державотворення. У 1649 році гетьману остаточно вдалося відмовитися у скликанні чорних рад, а невиконання його універсалів каралося все сильніше, і сильніше: «А хто де в войска гетьману Хмельницкому не будет, и тем людям от гетмана быть

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. с 118

⁷¹ Там само. С. 117

⁷² Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 51

⁷³ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. с. 152

⁷⁴ Там само. С. 118

кажненым».⁷⁵ Характерно, що український народ підтримує такі прагнення гетьмана: «В тех краях и церквях нет короля и не слышно о другой власти, кроме гетмана с Войском Запорожским».⁷⁶ Також слід сказати, що до козачої боротьби доєднуються широкі маси українців із ще більшою силою. Зокрема, А. Кисіль повідомляє про те, що осередки боротьби виникають і на Поділлі – «тут, від Дніпра до Стиру, все повністю покозачилося».⁷⁷

Опікуючись долею низів, Хмельницький, у доступних йому можливостях, намагався стабілізувати їхнє положення. Зокрема, джерела повідомляють, що політика гетьмана дала можливість «тисячам виписаних з реєстру осіб» залишитись на службі, хоч і контролюючи їхню діяльність універсалами. Такий контроль зосередився у виданні «захисних» універсалів, невиконання котрих призводило до «жорстких страт» особливо бурхливих низів. Хоча як показує наступна практика, така політика не приводить до успіху, і під час підготовки польського наступу, Хмельницький відмовляється від будь-якої підтримки шляхти.⁷⁸

Щодо козацької старшини слід також зауважити, що монархічні риси Хмельницького, тим не менш, призводили до спротиву з боку козацтва. Так, з кінця 1650 року деякі представники старшини закидають гетьманові «нелегітимність» його влади у зрівняння з польським королем, як це зробив М. Гладкий. Певна кількість полковників також встали проти гетьмана, пояснюючи, що останній «до думи їх не закликав», що змусило Хмельницького скликати чорну раду.⁷⁹ Катастрофа під Білою Церквою дала Хмельницькому змогу відновити своє положення та започаткувати новий період в укріпленні самодержав'я в Гетьманщині. Про це свідчить досить показовий факт – рішення козацької рада, яка приговорила Данила Виговського до смертної кари, було відмінено особисто Б. Хмельницьким,

⁷⁵ Там само. С. 200

⁷⁶ Копія письма базилианина отца Ласка е.м.п. воеводе киевскому. ДоОВУН – К. 1965. – с. 232

⁷⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 56

⁷⁸ Там само. С. 63-64

⁷⁹ Там само. С. 65

коли Іван Виговський «упросил у гетьмана от смерти».⁸⁰ Встановлення шлюбу Тимофія з Розандою також є проявом монархічної діяльності гетьмана.

Щодо національного питання в Гетьманщині, то Хмельницький намагався проводити якомога толерантну політику, щодо усіх національних меншин. Незважаючи на досить негативне зображення гетьмана як «антисеміта», слід визнати, що антисемітська політика мала місце лише у контексті соціального аспекту боротьби, бо євреї у той час виступали «виразниками й захисниками його (польської) соціально-економічної та національно-релігійної політики, носіями польської шовіністичної ідеї «виняткових расових прав польського шляхетського народу».⁸¹

Таким чином, можемо підвести підсумок, що політика Хмельницького була виваженою та виходила з найпотрібніших для національного та державного будування речей. Перш за все, гетьман намагався проводити адекватну політику задля консолідації влади навколо себе та свого оточення. Хоч він намагався і не забувати про національний аспект, але слід визнати, що а ні він, а ні інтелігенція та духівництво у цей період не змогло виробити достатньо адекватні ідеологічні засади, які підхопить основне населення України та еліта. Тим не менш, боротьба за національно-релігійні, соціальні та політичні права призвели до ще більшого підйому українського руху, що далося взнаки в націотворенні українців та майбутній розбудові держави. Політика Богдана Великого характеризується максимальною гнучкістю, бо виходить із складності українського суспільства та політикуму того часу. В кінці кінців, охлократичні тенденції та «приватна» сутність українства призведе до занепаду надбань Хмельниччини

2.3. Зовнішньополітичний аспект політики Хмельницького у контексті ідеологічних засад.

⁸⁰ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.3. с. 301

⁸¹ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 75

На момент літньої кампанії 1648 року, ані Хмельницький, ані старшина всерйоз не задумувалися про створення української етнічної держави. Як буде показувати практика, надбання козацтвом перемог та нових територій лише буде пробуджувати «апетити» козацтва, тому ідеї повної автономії, незалежності та розширення територій будуть сходити з сучасних їм можливостей та стратегії. Гетьман та його старшина на момент 1648 року вбачали більш реальним план становлення польського короля «королем руським»⁸². Для чого Хмельницький не цурався мати зносини з будь-ким, планувавши надати корону московському царю, «штови он ляхом и нам паном і царем бил».⁸³ Подібного роду заяви робилися і представниками козацької старшини, зокрема корсунським полковником Олексієм та козаком Ониськом. Такі ж самі плани Богдан виношував щодо трансільванського князя Дьєрдя І Ракоці, підбурюючи його взяти участь у війні із Польщею та звести на її трон свого сина. Такі дані дають можливість зробити висновок, що Хмельницький намагався спершу ослабити польську державу у війні, а потім, підштовхнувши росіян та трансільванців на дії по захваті влади в Речі Посполитій.⁸⁴ Те ж саме можна сказати і про зносини із Портою та Кримом. Як ми вже казали вище, зносини із головними ворогами у минулому для козаків – був досить важким кроком для останніх, що й давалося визнаки на авторитеті гетьмана, особливо, коли зносини із Кримом призводили до провалів на полі бою. Але тим не менш, гетьман розумів усю важливість даного союзу, тому вислав до Стамбулу послів, запропонувавши Порті схвалення угоди з Кримом, й можливість прийняття Україною протекції султана.⁸⁵

Для здійснення свого плану по дестабілізації політичного становища, Хмельницький навіть намагався втрутитися у вибори короля в Польщі. Про серйозність намірів Богдана так свідчать джерела: «Хочет вместе с нами

⁸² Там само. с. 40

⁸³ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. – Київ. АН УРСР. – 1961. С. 57

⁸⁴ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 41

⁸⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Изд. 2. – К., 1848. С. 306

избрать короля»; «После того как помирится с ляхами, вместе с ними хочет избирать короля»⁸⁶ Гетьман і старшина виявили бажання підтримати саме Яна Казимира, мабуть, керуючись такими аргументами: 1. Чужеродність Казимирові «польсько-шляхетським традиціям»; 2. Гіпотетична підтримка Україною Яна Казимира могла надати козацтву, у разі перемоги останнього, неабиякий тиск, і могло приблизити козаків до втілення їхніх ідеалів в Україні; 3. Підтримка більш слабого політика, могла все сильніше дестабілізувати політичну ситуацію в Польщі.⁸⁷ Тим паче, є дані про те, що Хмельницький пропонував полякам припинення воєнних дій, «якщо королем стане Ян Казимір».⁸⁸ Після відсутності реакції від Ракоці, гетьман починає все сильніше рухатися у напрямку підтримки Казимира. Скоріш за все, у цей час Богдан Великий, через Юрія Єрмоловича, отримає певні обіцянки від Казимира, що у разі своєї перемоги, останній вирішить питання Війська Запорозького.⁸⁹ Гетьман, в одному зі своїх листів відверто каже, що готовий до воєнних дій, у разі провалу Казимира на виборах, а в іншому – «бажали б природженого пана королевича й. м. Казимира...»⁹⁰ У листопаді Хмельницький відправляє послів до Казимира, пропунючи їм досить помірковано програму, де «загальноукраїнський характер» носили лише декілька пунктів. Дослідники вбачають у такій поміркованості тактичне бачення гетьмана, який хотів «уникнути зимової кампанії» та відчував «потребу в укладенні перемир'я».⁹¹ В кінцевому рахунку, отримавши перемир'я та вплинувши на хід виборів зняттям конкурента Казимира, Хмельницький продовжив вести «подвійну гру» з іншими країнами – Трансільванією⁹², Портою⁹³ та Росією⁹⁴, підбурюючи їх до втручання у справи Польщі. У випадку з двома останніми, гетьман

⁸⁶ Показания Мартына из Мены; показания сечанского казака, из полка Головацкого. . ДоОВУН – К. 1965. – с. 151; 153

⁸⁷ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 42

⁸⁸ Там само. С. 42

⁸⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 3. – СПб., 1861. – с. 285

⁹⁰ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. – Київ. АН УРСР. – 1961. С.77; 73

⁹¹ Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 44

⁹² Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. – Київ. АН УРСР. – 1961. С. 85

⁹³ Там само. С. 628

⁹⁴ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. с. 93

наполягав у тому, що готовий стати під протекцію кожної з них, скоріш за все, поступившись суверенітетом. Але виявилось, що Казимир не готовий до визнання автономії України, що призвело до продовження конфлікту і розчаруванні гетьмана у спроможності шляхти дійти консенсусу. Як ми можемо судити, саме з цього моменту починають вироблятися основні принципи державної ідеології Гетьманщини часів Хмельниччини. У цей же час він розуміє недопустимість поступків самотійністю, і в нових переговорах із російським царем порушує питання «підданства» без втрати самотійності у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики. Гетьман також продовжує відправляти листи до Сигізмунда Ракоці, наполягаючи на тому, аби останній приєднався до боротьби із Польщею разом із «ясновельможним князем Радзивіллою з усією Литвою...».⁹⁵ Про дружні зносини із Кримом можуть казати такі рядки з переговорів з поляками у Переяславі: «Орда вся. Притім Тугай-бей близько мене єсть, мой брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готов все учинити, що я захочу»; «шаблі на турків і татар не поднесу».⁹⁶

Катастрофічний для України Білоцерківський договір знищив надії козаків на автономію, давши гетьману чітке розуміння того, що треба якомога швидше шукати собі нових союзників. Незважаючи на системні перемовини українців із російським царем, саме літня трагедія 1651 року розпочала найбільш якісні стосунки царя із гетьманом. Разом із Виговським, Хмельницький запевнив російських послів, що найближчим часом він приїде до Москви і «почне домовлятися, на яких статтях тому бути, що їм перебувати під його государевою високою рукою» та « дамо на себе договірною листа за руками з великими затвердженням...».⁹⁷ Ця зустріч сформувала підвалини майбутніх Березневих статей, затвердивши вектор напрямку російсько-українських відносин. Приблизно такого ж характеру були й україно-

⁹⁵ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. – Київ. АН УРСР. – 1961. С. 102

⁹⁶ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. с 118

⁹⁷ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.3. с. 120-122

османські перемовини, на яких гетьман запропонував звільнити «від польської неволі» «всю Русь... що хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості...» Характерно, що Хмельницький тут каже не суто про козацьку, а звільнення всієї України.⁹⁸ Поміж воєнної та політичної сили, союз із Портою приваблював гетьмана із ідеологічно-політичної сторони. Так, укладення союзу із нею, давало можливість Хмельницькому мати усі юридичні підстави для оформлення монархічної влади. Визнання Портою України автоматично підіймало її авторитет та легітимність в очах не тільки сусідів, а й козацтва загалом. Положення договору з Туреччиною викликало у козацького стану велике занепокоєння, що призвело до ще більшої дестабілізації політичного становища України, і зменшення авторитету Хмельницького. Додадо негативу і розпочате поляками вторгнення. Але до кінця 1653 року козацькі органи влади запрацювали знов.

Наприкінці свого життя, особливо після підписання між Росією та Польщею Віленського перемир'я, гетьман намагався сфокусувати свою увагу на відносинах між Трансільванією та новим персонажем в цій «грі» - Швецією. Але всі ці перемовини були зірвані саме через питання про західні регіони Русі. Наприклад, Трансільванія не згоджувалася приймати положення козаків про «право володіти всією Червоною Руссю до Вісли...». ⁹⁹ Договір із Швецією було зірвано через той момент, що на ці землі претендували вже самі шведи. ¹⁰⁰

У підсумку, дипломатія Хмельницького підійде до свого проміжного кінця у вигляді російсько-українського договору 1654 року. Він стане епохальною подією для української історії. Те, що вважалося як тимчасовий союз стане «ярмом на шії» українського козацтва. Але виною цьому складна міжнародна ситуація в Європі того часу – незважаючи на старання та гнучкість

⁹⁸ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. – Київ. АН УРСР. – 1961. С. 234

⁹⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 82

¹⁰⁰ Архив Юго-западной России. Ч. 3: Т. 6.: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.) с. 297

Хмельницького, він залишився сам на сам у боротьбі проти польсько-литовського «звіра». Хоч Богдан і зміг задати вишкіл українському рухові, але цього виявилось недостатньо для будівництва держави. Усі старання та «багатовекторність» гетьмана зіткнуться зі страшними реаліями – Україна знайде себе «розірваною» між імперіями, що призупинить націо- та державобудування.

2.4. Уявлення Богдана Хмельницького та його старшини про територію козацької України

Дуже важливим у контексті ідеологічних засад козацтва, є їхнє бачення кордонів української землі, народу та територіальні межі повстання до якого козаки воліють дійти. Це питання в розумі українських еліт пережило значну еволюцію, і змінювалося постійно крізь плин часу та боротьби козацтва за звільнення України. Іноді, постановка питання територій мало суто стратегічний характер, а загалом – було суто ідеологічним аспектом розвитком політичного народу Русі. Слід позначити, що козацька старшина часів Хмельниччини, а особливо і сам гетьман, мали уявлення про території України, які повинні бути під лоном української держави. «Хроніка Європейської Сарматії», «Кроніки Великого Княжества Литовского» та інша плеяда історичних творів могли бути, та мабуть і були, базою уявлень козаків про свою Батьківщину та її історію.¹⁰¹ Ба більше, історичні твори 1620-1690 рр., як це показав Ф. Сисин, вже у той час були просякнуті характерними вже для козацтва ідеологічними засадами – зв'язком України та Київської Русі, уявленням про вітчизну, «Україну» як «національний термін, що асоціювалася або ототожнювалася з Гетьманщиною».¹⁰² Тому тут можна припустити, що тогочасні «максималістські», себто ідеальні, уявлення про території України, ще до перших воєнно-політичних перемог, виглядали якимось так: «Смоленск,

¹⁰¹ Т.Г. Таїрова-Яковлева. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 70

¹⁰² Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 — 1690 рр. Україна: культурна спадщина... — 1992. Вип. 1 — С. 59

Витепск и Полоцк, Новгород, Галич и все Подолие, Львов, Перемышль, Ярослав и все Красное Покутие, Люблин и всею Черною Русю, Луцк, Владимир, Острог, Изяслав и всем Волынем владели сынове Владимира святого, яко природные князи росийские».¹⁰³ Виходячи вже з таких засад, Хмельницький висував більш реалістичне бачення українських територій, себто «стратегічний» їх вигляд. Так, у травні 1648 року Хмельницький висуває перший варіант свого бачення територій Гетьманщини, обіцяючи хану «віддати йому Україну по Білу Церкву».¹⁰⁴ Біла Церква виявлялася дуже зручною умовною межею козацьких територій, бо була «старинною козацької лінією».¹⁰⁵ Готуючись до наступних воєнних дій, Хмельницький дещо розширює межі територій повстання, додаючи «на Білую Русь, на Сіверщину, на Полісся, на руську Подоллю».¹⁰⁶ Закінчуючи літню кампанію 1648 року, Хмельницький переміщує боротьбу ближче на північ та захід, маючи на меті дійти «...до Вислы, только за Вислу идти не хочет».¹⁰⁷ Це підтверджує і інше джерело – «Богдан Хмельницкой, идет до Оршавы...»¹⁰⁸ Але стратегія підказувала, що такий план є досить ризиковим, тому Хмельницький, хоч і мав в умі плани щодо включення західних земель в лоно Гетьманщини, але намагався діяти обережно.¹⁰⁹ Тому є дані стверджувати, що гетьман приймає рішення про ведення кордону по р. Горинь¹¹⁰ та Случ.¹¹¹ Таке положення діл фіксується вже у лютому 1649 р. варіантом польсько-українського договору у Переяславі.¹¹² Намагаючись продемонструвати свої наміри та силу, на тих же переговорах, Хмельницький виказує бажання про володіння «не тільки Наддніпряниною, Поділля і Волинь, але навіть Львів, Галич і Холм та значив

¹⁰³ Т.Г. Таїрова-Яковлева. До питання про історичні й територіальні уявлення... - УІП. – 2012 - №4. – с. 71

¹⁰⁴ Ю. Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни... Т. 1. – К., 2012. – с. 15

¹⁰⁵ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі) // Записки Наукового товариства імені Шевченка – 1927. С. 110

¹⁰⁶ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 97

¹⁰⁷ Показання сенчанского казака. До ОВУН – К. 1965. – с. 153.

¹⁰⁸ Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.2. с. 79

¹⁰⁹ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська державна ідея. С. 40

¹¹⁰ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція. С. 100

¹¹¹ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. 1927. – с. 110-111

¹¹² Ю. Мицик. Джерела з історії Національно-визвольної війни...Т. 1:– К., 2012. – с. 200

межі своєї держави аж по Вислу»¹¹³ На нашу думку, це лише демонстраційні дії, у той час як реальне бачення гетьманом територій обмежувалося тим, що й фіксувалося в договорах з поляками – «...не повинні вступати з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводств по Кам'янець-Подільський».¹¹⁴ Остаточна перемога під Зборовом привела козацтво до однойменного договору, по якому Гетьманщина мала право контролювати ще більші території. Межа починалася «від Дністра, Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким...».¹¹⁵ Такий кордон залишався і надалі, аж до провалу у Білій Церкві, де Хмельницькому прийшлося поступитися не тільки існуючими територіями, а й своїми планами на майбутнє. Так, у спробах не втратити авторитет, гетьман намагався залишити собі території «у Винниці, Брацлаві і Чернігові...».¹¹⁶ Після битви під Батогом та початку зносин із Москвою Гетьманщина повернулася приблизно до тих же територій, що й були наявні в неї під час Зборова.¹¹⁷

Територіальні уявлення Хмельницького та його старшини виходили не тільки із суто прагматичних аспектів існування України, а й достатньо широкого вишкілу тогочасної інтелігенції. Загалом, можна сказати про існування «максималістської» та «стратегічної» концепцій бачення територій України. Перша виявлялася в максимально широкому обсязі, суто етнічних територіях не тільки українців, а й православних територіях як таких, куди входили і регіони сучасної Білорусі. Стратегічна концепція виходила із можливостей козацького війська та політикуму, і змінювалася постійно, в залежності від успішності козацтва на полі бою. Ми намагалися продемонструвати еволюцію, поетапно показавши усі періоди змін.

¹¹³ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. 1927. – с. 111

¹¹⁴ Ф. П. Шевченко, І. П. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. – Київ. АН УРСР. – 1961. С. 105

¹¹⁵ Там само. С. 130

¹¹⁶ Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького. 1927. – с. 117

¹¹⁷ Там саме. С. 119

Зараз, можна зробити свого роду проміжні висновки, що підсумують усе вище сказане. Козацькі повстання сформували українську націю як таку, пройшовши досить складний шлях еволюції. Повстання Гуні, Остряниці, Трясила та багатьох інших задали вектор розвитку не тільки сутності повстання, а й ідеологічних засад. Вони виявили проблеми та тенденції, від яких повстання постійно і програвали. Богдан Хмельницький, побачивши ці проблеми, намагався вирішити їх, дуже талановито підійшовши до винайдення шляхів по ліквідації проблемних моментів. Але міжнародна ситуація, особливості українського суспільства та недосконалість самого гетьмана, не дали повністю вирішити усі протиріччя козаків. Богдан залишив велике надбання наступним поколінням, які взялися не тільки за продовження його справи, а й до формування якісно інших речей, зокрема, націотворення. Ті засади та наріжні принципи, що приніс гетьман зі свого досвіду виявилися незамінними, зробивши великий вклад в українську історію, культуру, націотворення та державне будівництво.

Політика Хмельницького характеризувалася поєднанням холодного прорахунку, поступливості, героїзму та харизмою, що й дало небачений до цього результат. Хоч і його діяльність не була ідеальною, в кінцевому випадку не призвело до бажаного результату – становленню української держави, але, як ми вже і казали, істотно вплинувши на історію Східної Європи. Міжнародна політику Богдана можна характеризувати як «багатовекторну» - він не цурався заради політичної вигоди мати зносини з будь-якою країною, обережно проводячи зносини, не забуваючи про свої ідеали.

РОЗДІЛ III. Ідеологічні засади гетьмана П. Дорошенка та його поплічників.

Петро Дорошенко – історична постать, яка має досить специфічне зображення в історіографії, що дещо ускладнює аналіз його моральних та ідеологічних засад, які формували діяльність гетьмана. Загалом, в історіографії існують низка точок зору на діяльність П. Дорошенка, які умовно можна поділити на три типи: негативну, позитивну та нейтральну. Перша розглядає гетьмана як історичну постать, що мала велику кількість сумнівних або буквально негативних рис, які й формували його політику. Така точка зору здебільшого характерна для представників польської та російської історіографії. Наприклад, Й. Ролле та А. Даровський розглядали гетьмана у контексті «негативних рис амбітного, невірноваженого авантюриста, повністю заангажованого у власні інтереси».¹¹⁸ Приблизно у такому ж контексті зображали гетьмана і російські історики, будучи послідовниками «зображення політичного курсу царського уряду» в російсько-українських відносин.¹¹⁹ Відповідно, Є. Замисловський, С. Соловійов та багато інших розглядали гетьмана як «честолюбного і підступного бунтівника, збурювача миру між Росією та Річчю Посполитою».¹²⁰ Таке бачення політики гетьмана в російській історіографії зберігалось аж до кінця 1980-х років. Хоча слід зазначити, що деяким вже українським історикам характерний подібний погляд на діяльність гетьмана. Наприклад Д. Бантиш-Каменський характеризував гетьмана як підступного та зухвалого, але підприємливого козака, який «заступил его место для гибели Украины и вреда России».¹²¹ Дещо іншої думки М. Костомаров, М. Грушевський, О. Целевич та багато інших.¹²² По-перше, майже усі вони казали про «політичну самобутність»

¹¹⁸ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – 13-14 с.

¹¹⁹ Там же. 19 с.

¹²⁰ Там же. 20 с.

¹²¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в этой стране до уничтожения Гетманства. Издание четвертое. – С.-Петербург; Киев; Харьков, 1903. 258 с.

¹²² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – 27 с.

України та закономірність повстання, спочатку Хмельницького а й потім природність поглядів Дорошенка. Наприклад, М. Костомаров наголошував на тому, що українці «создали себе идеал самобытного независимого существования...», хоч і зробивши ремарку про розпад українського суспільства на «желавших и нежелавших пребывать в государственной связи с Москвой».¹²³ Ці слова ще раз підтверджують існування серед певної частини українського суспільства ідеї про незалежність та «самобутність». При цьому, самого гетьмана він характеризував як «верного продолжателя, что было намечено Богданом Хмельницким...». Таке розуміння невинне, бо скоріш за все усі з перелічених істориків були ознайомлені із «Історією Русів», і відповідно, продовжували та розвивали «намічене» твором бачення діяльності гетьмана. Про це свідчать такі строки: «Метою його було, визволивши народ з корми Воєводської і зробивши йому тим велике добро, привернути його на свій бік і стати Великим Гетьманом на всю Малоросію». Розуміючи це, можемо зробити висновок, що автор «Історії Русів» вбачає у гетьманові захисника українського народу та його ідеалів. Цей наратив і розвивають українські історики ХІХ століття в своїх студіях.

3.1. Формування ідеологічних засад П. Дорошенка.

Про формування ціннісних та моральних орієнтирів П. Дорошенка, на нашу думку, слід шукати у минулому його сім'ї та тогочасній соціально-політичній ситуації, перш ніж переходити до розгляду його біографічних фактів. Відповідно, Михайло Дорошенко – дід майбутнього гетьмана був полковником за часів гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного і брав участь у Московському поході та Хотинській війні. Ян-Собеський характеризував Михайла як «полковника з доброю репутацією у молодців за свою хоробрість і завсіди зичливий для короля і річипосполитої».¹²⁴ Майже таку ж характеристику дає історик Наїма, називаючи його «славною і

¹²³ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – 92 с.

¹²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ. 1995. Т. 7. С. 468

хоробрим вождем».¹²⁵ Незважаючи на все це, за 1623 рік Михайла позбавляли булави тричі. Скоріш за все, це відбувалося через принципову позицію гетьмана з приводу польсько-українських відносин. Дорошенко розумів, що поляки не бажають виконувати обіцянки з приводу конфесійної політики, які були дані Сагайдачному під час Хотинської кампанії, але хотів добитися їхнього виконання виключно переговорами. При цьому, гетьман умовно підтримував козацькі настрої з приводу встановити свій політичний устрій на теренах України, намагаючись відводити увагу Польщі від цього. Причина є досить простою – бажання гетьмана не допустити збройного повстання з останньою. Посилення відцентрових настроїв козацтва у цей період ми пояснювали до цього – на початку XVII століття серед козаків починається популяризація думки про необхідність «виламування» України з під юрисдикції Речі Посполитої.¹²⁶ Це й фіксують джерела того часу, зокрема, лист шляхтича Загорського, який переповідає про встановлення козаками своєї влади у Путивльці, Яцьку та інших містах.¹²⁷ Не менш важливою претензією поляків до козацтва залишалися постійні та неконтрольовані морські походи, на які скаржаться, зокрема, турки та татари.¹²⁸ Але стримана політика гетьмана мала свій кінець – М. Дорошенко, будучи на той момент полковником, взяв чи не головну участь у повстанні козаків 1625 року. В результаті повстання, Дорошенко повернув собі булаву, при цьому не досягнувши значної перемоги. Саме з четвертого гетьманування Михайла можемо почати вести лічбу творення полково-сотенного устрою в Україні.¹²⁹

Відповідно, в такому контексті і формувалися моральні, ідеологічні та ціннісні засади сім'ї Дорошенків, які однозначно передавалися в роду. З одного боку – нейтральна та стримана політика батька, який хоч і намагався

¹²⁵ Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності / Дмитро Дорошенко; ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. – с. 25

¹²⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 61

¹²⁷ Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. – с. 126-127.

¹²⁸ Там само. с 128-134.

¹²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк. 1956. Т. 8. Ч. 1. С. 20-22

проводити її в незалежницькому русі; з іншого – велика кількість козаків не збиралася слухатися чи то поляків, чи то турків, намагаючись повністю відірватися від Речі Посполитої. Син Михайла Дорошенка, Дорофій, у 1627 році народжує онука – Петра, який і стане в майбутньому гетьманом України. Про дитинство Петра Дорошенка ми маємо дуже мало відомостей, але можемо припустити, що сім'я Дорошенків приділяла досить багато уваги вихованню свого сина в козацьких традиціях, зокрема, розповідаючи йому про подвиги козаків, у тому числі, його діда. В цій сім'ї однозначно культивувалися козацькі ідеали, так само, як і в родині Хмельницьких. Відповідно, ці ідеали засновувалися на важливості захисту православної віри, козацьких чеснот та службі інтересам Вітчизни, товариства Війська Запорозького. Точно можемо сказати, що гетьман дуже пишався та постійно пам'ятав про подвиг свого предка в Криму, сказавши про намір «Крым обернуть верх ногами, так же как его дед Дорошенко четырьмя тысячами Крым ни во что обернул...».¹³⁰ Тим паче, що ми кажемо про те, що Петро є нащадком дуже поважного та старого роду, що також надавало наснаги і формувало у нього почуття своєї знатності, благородства та самоповаги. Не кажучи вже про те, що відношення до такого роду робило Петра досить поважною особою в козацьких колах, надаючи певну перевагу. Не менш важливим моментом, що формував особистість Петра, так це характер атмосфери тогочасного Війська Запорозького. Через постійні напади кочовиків та зазіхання Польщі на автономність Запоріжжя, тут міг виникати майже виключно стійкий, гордий та вольовий тип самосвідомості. Складність життя та воєнно-політичної ситуації тогочасної України не залишав шансів слабким на дух, ідеологічно та психологічно відірваним від козацького стану людям. Не кажучи вже й про те, що кожен козак розумів свою мотивацію перебування на Січі та був сильно прив'язаним до своєї землі, стилю життя та «козацького братства».

¹³⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 7. – СПб., 1872. – с. 82

Тут, слід почати аналіз становлення гетьмана як в майбутньому відомого козака, тому почнімо це з початку служби Дорошенка в козацькому війську. Петро починав свою службу у віці 14-15 років у реєстровому війську, але, скоріш за все, втік разом із Хмельницьким до Запоріжжя у 1647 році. За літописом Самійла Величка, Дорошенко починає служити Хмельницькому як «конюший» або «старший слуга». При цьому обидві згадки є досить спірними. Якщо перша викликає сумнів у тому, що нам відомо ще й про те, що конюшим Хмельницького був І. Славковський, що й повідомляє В. Шевчук¹³¹, то друга існує лише в інтерпретації історика Дмитра Дорошенка.¹³² Але тим не менш, інтерпретація джерел істориками однакове у тому, що вони приходять до висновку, що Дорошенко почав набиратися необхідних вмінь та досвіду саме за протегування Б. Хмельницького. Тим паче, це підтверджується реєстром 1649 року, де Дорошенко позначається як «Писар Гарматний».¹³³ На нашу думку, факт взяття Хмельницьким Петра Дорошенка «під своє крило», стало одним з найважливіших моментів життя майбутнього гетьмана. Це виявляється не тільки у тому, що Петро, таким чином, мав змогу набиратися військового досвіду, а й тому, що його постійне знаходження навколо Богдана могло позитивно сказатися на становленні моральних та політичних засад Петра. Тобто, можемо в якомусь сенсі казати про перехід та подальше переосмислення ідеологічних засад оточення Хмельницького майбутнім гетьманом України – П. Дорошенко. Тим паче, якщо не про факт близькості, то хоча б факт того, що Дорошенко розділяв погляди Хмельницького, може опосередковано говорити довіра Богдана до молодого та енергійного козака, в якого, скоріш за все, гетьман вірив. Це має велике значення, бо у контексті підготовки Хмельницьким повстання у 1647 р., він дуже обачно приділяв увагу тому, кого до себе наближати.

¹³¹ Величко С. Літопис / переклад В. Шевчука. Київ. 1991. Т.1 с. 35

¹³² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С 30.

¹³³ Бодянский О. Реестра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. – М., 1875

Хоч в історичній наці і є складнощі, щоб продемонструвати, як само формувалися політичні погляди Дорошенка, але можемо визначити, що вони базувалися на принципах, що були популярними серед козаків у 20-30-ті роки XVII ст. Наприклад, точно можемо сказати, що ці принципи мали відносно анти-польський характер, через прийняття Куруківської угоди 1625 року. Як ми побачимо далі, із прийняттям цього договору, у козаків сформувалося неприйняття поляків на території України. Щонайменше, це стосувалося саме польського війська, тому не є дивним, що у 1630 році козаки «...почали властно наказувати жовнірам вашої кор. милости, щоб 8 своїх становищ уступали ся за Білу Церкву»¹³⁴. Схожу ситуацію передають російські воєводи О. Литвинов-Мосальський та І. Уваров, переповідаючи, що козаки у жовтні 1632 року на Корсунській раді вирішили «за свою веру стоять по Днепр», не впускаючи сюди поляків.¹³⁵ Тобто, можемо затвердити, що українська політична культура козацтва почала формувати «незалежницький» характер, чітко розмежовуючи поляків та українців. Ба більше, можна сказати, що цей процес зароджується конкретно на основі Куруківської угоди, яка посилила віру козаків у те, що Україна – це «регіон власного проживання у межах Польщі, що має управлятися козацькою адміністрацією...».¹³⁶ Тому, не є чимось неймовірним, що погляди Дорошенка могли формуватися як раз-таки на фоні подібних думок. Тим паче, що вони дійсно були поширені серед козацької еліти, зокрема часів Хмельницького, що й було продемонстроване в минулих розділах.

Про діяльність П. Дорошенка на початку його кар'єри, можемо допустити, що вже на момент 1647 року, коли значна кількість козацтва, вже на ідеологічному рівні, була готова до повстання, Петро опиняється на Запоріжжі. Пояснюється це не якимось збігом обставин, а прямою політикою Хмельницького, який утаємничив у свої плани Дорошенка, якому довіряв, та

¹³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк. 1956. Т. 8. Ч. 1. С. 73

¹³⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 129.

¹³⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 66

доручив йому зібрати готових до повстання козаків у Чигирині.¹³⁷ Тому, можемо стверджувати, що Дорошенко постійно знаходився у ставці Хмельницького та був, якщо не учасником подій, то прямим чи опосередкованим очевидцем, отримуючи звістки про події та реакцію на них гетьмана «з перших уст». Саме з цієї причини, можемо казати про еволюційність поглядів гетьманів: від Хмельницького до Дорошенка. Стався такий собі перехід думок, який був перероблений самим Дорошенком, внаслідок своїх переживань та досвіду, але базис поглядів Хмельницького міг достатньо сильно укоренитися в розумі Петра.

З 1647 по 1653 рр. Петро Дорошенко продовжує підніматися та опускатися по кар'єрній драбині: то займаючи пост сотник Чернігівського полку, то переходячи на посаду гарматного писаря вже Чигиринського полку.^{138 139} На своїй останній посаді Дорошенко протримався не довго, і, скоріш за все, увесь 1651 р. продовжив виконувати функції Чернігівського сотника, досить сумно зустрівши битву під Ріпками. До 1653 року, Петро, скоріш за все, будучи наближеним до ставки гетьмана, почав виконувати суто політичні доручення Хмельницького. Зокрема, джерела підтверджують факт того, що гетьман відправив Дорошенка з Животова до Маньківки, задля забезпечення проїду турецького посла у грудні 1653 року, одразу після Жванецької кампанії. У той же момент, він зустрівся із російськими послами Р. Стрешнєвським та М. Бредіхіним, надавши їм 17 козаків зі своєї охорони.¹⁴⁰ Після певного розчарування у політиці Московії протягом 1656-1657 рр., починає впроваджуватися нова зовнішня політика гетьмана, тому новими орієнтирами в ній становиться Швеція. Саме тому Дорошенка відправляють до Карла X, куди йому перешкоджають шлях поляки.¹⁴¹

¹³⁷ Акты ЮЗР. Т. 12. с. 817-818

¹³⁸ Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Мицик Ю.А. // Український історичний журнал. - 2001. - № 1. - с. 146

¹³⁹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ. Наукова думка. 1995. С. 27

¹⁴⁰ Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. С. 387.

¹⁴¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - Т. 3. - СПб., 1861. - с. 572

Відповідно, це були останні дії Богдана Хмельницького, після яких ми можемо підвести межу під умовно першим «етапом» становлення Дорошенка як особистості та його ціннісних орієнтирів. Безперечно, Б. Хмельницький мав дуже великий вплив на становлення Петра як козака та сповідника його ідей. Як було показано вище, Хмельницький сильно довіряв Дорошенку, що й можна побачити у дуже стрімкому кар'єрному зрості Петра зі звичайного козака до одного з найдовіреніших осіб гетьмана. Причини такої довіри полягали не тільки у знатності роду Дорошенків, а й особистих якостей Петра. При цьому, слід зазначити, що у входженні Петра Дорошенка до близького кола гетьмана може пояснюватися, наприклад, у його намаганні зробити свого роду «клан». Цей «клан» повинен був стати опорою монархічно-династичної держави Богдана Хмельницького, та складався із споріднених кровно та особистісно людей. Це не усі аспекти такого споріднення, бо Хмельницький не міг собі дозволити об'єднати довірених осіб навколо себе лише класичними варіантами – шлюбом або кров'ю, тому у хід йшли і обряди, і навіть геральдика.¹⁴² Поміж достатньої наближеності Дорошенка до Хмельницького у кар'єрному та політичному плані, є припущення про те, що Петро, одружившись удруге із Єфросинією з роду Яненків-Хмельницьких, став фактично наближений до «клану» гетьмана. У такому випадку, призначення Дорошенка полковником, виглядає як логічний хід у розвитку такого клану.¹⁴³ Тому, яка висновок, можемо сказати, про важливість періоду правління Хмельницького для становлення постаті П. Дорошенка та його ціннісних орієнтирів. Гетьман став для нього важливим джерелом розвитку «козацької ідеї» і фактично «підняв» Петра до досить важливих позицій в гетьманському оточенні.

¹⁴² Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? Україна в минулому: зб. стат. Київ; Львів. Вип. 2 1992. С. 90-91.

¹⁴³ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 83-84.

3.2. Розвиток, еволюція та впровадження у життя ідеологічних цінностей Петра Дорошенка

Після смерті Богдана Хмельницького, на деякий час гетьманом було обрано Івана Виговського, який не допустив П. Дорошенка до свого найближчого кола. Ці часи будуть відомими, перш за все, завдяки наростанню міжусобиці міжказами, втручанням у ці справи Москви та Варшави, і, відповідно, громадянської війни. Тут треба зазначити, у такі часи гетьман продемонструє витримку, політичний хист та буде намагатися робити такі дії, що відповідали б інтересам українського населення. Петро Дорошенко, одразу після обрання гетьманом І. Виговського прийняв його владу та продовжував коритися його наказам, перш за все, задля недопущення дестабілізації становища в Україні. Саме тому, перший час гетьманування Виговського, прилуцький полковник П. Дорошенко підтримував дії новобраного гетьмана. Про це свідчить ситуація на Корсунській раді 22 жовтня 1657 року, де гетьманський курс підтримали усі, включно із Дорошенко, окрім І. Богуна, М. Зеленського та третього неназваного полковника.¹⁴⁴ Одразу після цього, Виговський наказав Дорошенкові та ніжинському полковнику Гуляницькому перехопити посланців-заколотників з Запоріжжя до Москви.¹⁴⁵ Це доводить прихильність Дорошенка до сильної гетьманської влади, задля запобігання нестабільності всередині козацької держави. Загалом, будемо казати про те, що Дорошенко розумів увесь характер та проблематику бунтівного Запоріжжя, хоч і підтримуючи продовження служіння царській владі. Зимом 1658 року, з'являються чутки про те, що «прилуцький та миргородський полковники збунтувалися», які й переповідає дипломат Станіслав Беневський, який у той же час вів переговори із Виговським.¹⁴⁶ При цьому, автор повідомляє, що така критика не могла бути не поміченою гетьманом, і обидва полковники нібито рятувалися втечею. Скоріш за все, ці чутки пішли через

¹⁴⁴ Костомаров, Н. И. Гетманство Выговского / Н. И. Костомаров. — Санкт-Петербург : Лань, 2017. — с. 14.

¹⁴⁵ Акты ЮЗР. Т.4 с. 70

¹⁴⁶ Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Киев, 1898. Т. 3. С. 282

необачні вирази або критику політики Виговського, які, не виключено, мали місце у стані Дорошенка. Але до конкретних дій або змін це не дійшло. Характерно, свою вірність московському цареві, Дорошенко довів під час зустрічі із послом Москви Б. Хитровим, зазначивши, що полковник «на государьевское здоровье Бога молил...».¹⁴⁷

Неймовірно важливим показником політичних та моральних якостей Дорошенка служили події весни 1658 року, коли заколотники на чолі М. Пушкаря та Я. Барабаша перейшли до збройного виступу. Виговський, будучи легітимним гетьманом, одразу вирушив у бій, задля приборкання повстанців силою. У той час, Петро, не поспішав із радикальними діями, які зовсім не відповідали його «моральному компасу» та баченням ситуації. Зокрема, можемо сказати, що прилуцький полковник був тією людиною, яка намагалася усіляко вирішити питання саме шляхом політичного та мирного порозуміння. Дуже важливим аспектом у цьому була позиція з приводу недопущення татар у міжусобицю в Україні (скоріш за все, полковник не хотів допустити поповнення татарами ясиру за рахунок українського села). При цьому треба розуміти, що ставлення до самих повстанців у Дорошенка було також досить негативним, бо не слід забувати, що він – представник старого козацького роду і вихованець Хмельницького, який подібні історії рубив під корінь. Комплекс цих моментів і формував діяльність полковника під час повстання Пушкаря і Барабаша, а саме «обхідливість» Дорошенка у прийнятті рішень. Зокрема, можемо позначити те, що він не спішив вести своє військо у бій, а навіть коли й брав в них участь, то максимально людяно. Так, наявні факти про діяльність Дорошенка у Лубнах, де його «полки проšli сильно сквозь город...», але «мещан не секли», таким чином, зберігши тисячі життів.¹⁴⁸ Такої ж політики, наприклад, не проводив гетьман Виговський, жорстоко вбивавши людей у Полтаві та дозволивши татарам брати українців в яsir.¹⁴⁹ Подальші події

¹⁴⁷ Акты ЮЗР. Т.4 с. 102

¹⁴⁸ Акты ЮЗР. Т.4 с. 126-127

¹⁴⁹ Акты ЮЗР. Т.15. С. 181

розвиваються досить стрімко: росіяни під проводом князя Ромодановського, увійшовши до України, «многих людей побивают и всякое разоренье и грабеж чинят...».¹⁵⁰ Незважаючи на м'яку політику Дорошенка, навіть він підпадає під цей гвалт. Зокрема, люди Барабаша 14 липня 1658 року пограбували володіння прилуцького полковника.¹⁵¹ Приблизно у той же час, прибувши до Прилук, росіяни самовільно призначають полковником росіянина Якова Воронченка та присуджують до страти декількох гетьманських сотників.¹⁵² Ці події дуже розізлили Дорошенка, що той, взявши участь у Чигиринській раді підтримав рішення про початок військових дій проти Росії, що характерно, разом із кримським ханом.¹⁵³

В період ескалації та продовження бойових дій, Дорошенко неодноразово «світвся» в політикумі Гетьманщини. Зокрема, Дорошенко, Юрій Немирич та Степан Чючар, зустрівшись із російським послом Кикіним, заявили, що вже почали підготовку до війни. Обґрунтували вони це тим, що Ромадановський та його соратники «великие нежные кривды починили», за що тепер і будуть мститися козаки.¹⁵⁴ Також майбутній гетьман брав участь в обговоренні Гадяцького договору, скоріш за все, дискутуючи із тими, хто зібрався на раді. Якось конкретно про позицію Петра сказати складно, бо джерел не вистачає, але, що точно можна сказати — позиція козацтва була досить неоднозначною. В результаті політичного тиску, зокрема, Криму, ці угоди були підписані. Загострювали ситуацію і росіяни, які відмовилися визнавати гетьмана, закликаючи козаків не коритися Виговському.¹⁵⁵ Відповідно, із цим наприкінці жовтня починаються бойові дії росіян та козаків. Виступ російського воєводи виступив свого роду сигналом для і так досить

¹⁵⁰ Акты ЮЗР. Т.4 с. 189

¹⁵¹ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658—1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 177

¹⁵² Акты ЮЗР. Т.4 с. 149

¹⁵³ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658—1659 рр... 2003. С. 178

¹⁵⁴ Акты ЮЗР. Т.4 с. 160-161

¹⁵⁵ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни : [монографія] / Т. Яковлева. — Київ: Основи, 1998. — с. 276

радикалізованих козаків, що були опозиційно налаштовані до гетьмана.¹⁵⁶ Але Дорошенко залишався вірним Виговському, виконуючи його накази, та прийняв бій з росіянами під Пирятином, який закінчився нічиєю. Але так продовжувалося не довго, вже у грудні, Дорошенко, разом із іншими старшинами підписали угоду із Ромодановським, визнавши владу царя.¹⁵⁷ Це був лише тимчасовий хід, бо Дорошенко продовжив воювати із росіянами у січні 1659 року, але вже на іншому напрямку, біля Ромен. Закінчив цю війну Дорошенко вже під час Конотопської битви, яка виявилася успішною для козаків, та дозволила припинити війну. Але у липні приходять погані звістки з Польщі, де поляки мало того, що не врахували нові положення у Гадячі, так ще й змінили обговорені з самого початку пункти. Ця подія дуже сильно образила козацтво та призвела до падіння авторитету гетьмана, та кинуло козаків до росіян як більш приємних гарантів їх прав. Тому 28 липня козаки подають лист московитам, намагаючись знайти порозуміння із ними.¹⁵⁸ На цьому відсутній підпис Дорошенка, але як демонстрація тодішніх настроїв серед козацтва – це дуже цікавий факт.

Описана нестабільність призвела до вакууму влади та збіглася із повноліттям Юрія Хмельницького. Певна кількість козаків розуміла проблемність ситуації, і почала гуртуватися навколо Юрія. Дорошенко також відчував, що влада Виговського вислизає у нього з рук, тому також примкнув до молодшого Хмельницького, ставши його дорадником. В результаті, під час постійних переміщень Виговського, під Фастовом новим гетьманом було обрано саме сина Богдана Хмельницького. Паралельно із цим вирішилося питання із Виговським. Він, розуміючи, що до влади вже не повернеться, домовився із опозицією про повернення клейнод та булави, взамін отримуючи

¹⁵⁶ Костомаров, Н. И. Гетманство Выговского / Н. И. Костомаров. — Санкт-Петербург : Лань, 2017. — с. 54

¹⁵⁷ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658—1659 рр... 2003. С. 191.

¹⁵⁸ Акты ЮЗР. Т.15. С.413-417

гарантії безпеки. Це й було зроблено, ці гарантії безпеки і привіз особисто Дорошенко Виговському.¹⁵⁹

Разом із переходом до більш легітимного (скоріш за все за баченням самого Петра), Дорошенко зумів збільшити рамки свого політичного впливу у Гетьманщині. Саме гетьманування Юрія Хмельницького стало важливим для Петра кроком у зростанні його ролі в державотворчих процесах України. Одним із перших важливих аспектів діяльності Дорошенка при Хмельницькому, у яких можемо проаналізувати його погляди є проект договору у Жердовій Долині. Дорошенко мало того, що був головою посольства до Росії із цим договором, а й ще, скоріш за все, брав безпосередню участь у його розробці. У договорі йшла мова про практичне зведення нанівець влади Москви в Україні та обов'язкову присягу росіян у дотриманні умов угоди.¹⁶⁰ Тобто Дорошенко розумів усю важливість недопущення повної влади росіян над Україною, добиваючись перетворення взаємовідносин країн до більш рівноправних. Так, в результаті Москва відмовилась від цього договору, але як демонстрація поглядів козацтва на російсько-українські відносини, цей проект є дуже цікавим. Наступне рішення Ю. Хмельницького виявилось дуже сумнівним. Скориставшись слабкістю гетьманського становища, росіяни обманом та фальсифікаціями, нав'язали Україні Переяславські угоди, які дуже сильно зменшували її автономію. Маючи і так величезну проблему із легітимністю (до цього гетьман втратив довіру 7 полковників та 3 старшин), гетьман зробив собі гірше, давши привід розчаруватися у своїх якостях. Більша частина старшинства була незадоволена нововведеннями Переяславської ради, тому козаки вирішили направити своє посольство, аби домовитися із росіянами про прийняття Жердівських статей. У це посольство увійшов і сам Петро Дорошенко. Але домовитися не вийшло – цар відмовився приймати проект козаків, аргументувавши це тим, що Переяславські статті

¹⁵⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 97

¹⁶⁰ Акты ЮЗР. Т.4 с. 255-257

вже прийняті, а найголовнішим в Україні він все одно сприймає саме Хмельницького.¹⁶¹

Гетьманство Юрія Хмельницького наочно продемонструвало певний розкол серед козацької еліти. Одна частина – досить позитивно сприйняла підписання Переяславської угоди, окресливши «проросійський» табір козаків. Скоріш за все, ця частина козацтва мала певну перевагу у більшості, у той час як менша частина козаків, сподівалася знайти порозуміння із Річчю Посполитою. При цьому, цей розкол характерно позначався за географічним чинником. Переважна більшість представників «пропольського табору» були з Правобережжя, у той час як «проросійські» - на Лівому березі. Саме до першого умовного табору приєднався і Петро Дорошенко, який, скоріш за все, остаточно розчарувався у промосковському напрямку Юрія Хмельницького. При цьому, є цікавими повідомлення А. Потоцького до короля, який описує момент того, що певна частина старшини Хмельницького, розглядає порозуміння із Польщею лише як засіб недопущення наступу Росії на Україну. Він наводить фразу, що вони «не будуть, ані під королем, ані під царем...».¹⁶² Скоріше за все, до цієї групи входив і Дорошенко. Наступною характерною подією, було укладення Чуднівської угоди із Польщею, під час якого Дорошенко проявив себе як майстер політичної гри. Петро після непотрібної для козаків битви під Слободищами, одразу вирушив на переговори із польним гетьманом, де продемонстрував схильність козаків до мирного вирішення питання. Навіть по самому Юрію Хмельницькому було видно те, що він не має бажання бути використаним Росією задля успішної війни проти Речі Посполитої. Впродовж 14-17 жовтня у Чуднові Петро Дорошенко організовував переговори у складі козацької делегації, яка призвела до підписання однойменного договору. Він хоч і був заснований на Гадяцьких угодах, але козакам прийшлося поступитися деякими статтями у них. Зокрема,

¹⁶¹ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 7

¹⁶² Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Киев, 1898. Т. 3. С. 387

з Чуднова були прибрані будь-які згадування Руського князівства.¹⁶³ Після таких новин, значна кількість лівобережних козаків була незадоволена, бо її налякала можливість повернення польських порядків в Україну, а отже, й ліквідація їхніх козацьких прав. Цей момент занепокоєння був використаний росіянами, які почали підбурювати українців на початок нової громадянської війни. Це й було зроблено, росіяни підтримають проросійську опозицію гетьману у вигляді Яким Сомка, який разом із росіянами починає воєнні дії проти гетьманської влади. Петро Дорошенко до кінця виконував накази Юрія Хмельницького і вирушив на Лівобережжя, аби не допустити успішного наступу заколотників. Але узимку 1661 року, становище гетьмана ускладняється – правобережні козаки також невдоволені політикою Хмельницького. Чи не найвірнішим полковником Юрія залишається Дорошенко, якого одразу відправляють у Чигирин, аби протистояти заколотникам там, ближче до гетьмана. У травні, на Корсунській старшинській раді, Дорошенко разом із іншими старшинами формулює інструкцію послам до польського сейму, де козаки вимагають вже наріжні цінності козацької ідеї – припинення дискримінації православних, «залишення при всілякій свободі й вольностях усього руського народу» та багато чого іншого.¹⁶⁴ Але саме з цієї ради починаються величезні проблеми у взаємовідносинах гетьмана та чигиринського полковника. Мало того, що найважливіші аспекти підготовленого договору або ігноруються, або відкидаються сеймом, так ще й сам гетьман впроваджує нереалістичну політику для вирішення громадянського конфлікту всередині України. Як зазначалося вище, ще за часів Виговського, Дорошенко був прихильником ідеї мирного, політичного вирішення конфлікту із Лівобережжям. Не можемо повністю бути згодними із гетьманом, що саме ця політика була б вигіднішою, але факт залишається

¹⁶³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Матеріали до українського дипломатію. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Наукове товариство імені Шевченка. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. - Київ-Львів - 2004. - с. 127-129

¹⁶⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 104

фактом – між Хмельницьким та Дорошенком існує дуже складний конфлікт. Хмельницький намагається вирішити ситуацію із заколотниками воєнним шляхом, не без допомоги Криму та Польщі, а Дорошенко – за допомогою політичних домовленостей. Саме тому, Петро вступив у переговори із представниками опозиції, які у липні 1661 року призвели до усунення Дорошенка з посту наказного гетьмана у Лівобережжі та полковника Чигириня.

Принциповість Дорошенка надала йому неабияку популярність, які разом із особистими та воєнними заслугами полковника, поклали початок неабиякої політичної кар'єри. Наприкінці 1662 року стає зрозумілим, що Юрій Хмельницький полишає надії на продовження гетьманської кар'єри, тому між старшиною Гетьманщини починає точитися політична боротьба. Майже одразу від неї відхрещується Дорошенко, полишаючи місця більш жвавим політикам – Г. Гуляницькому та П. Тетері. Гетьманом стає останній, і майже одразу після цього, Дорошенко отримає при ньому посаду наказного гетьмана, і починає вести бойові дії проти заколотників Лівобережжя. Разом із тим, наприкінці весни 1663 року, Петро отримає пост генерального осавула, продовжуючи виконувати і військові накази на Кременчуцькому напрямку. Тетеря, розуміючи складність ситуації в Україні, планує об'єднати Україну завдяки допомозі Польщі, тому майже усю осінь 1663 року відбувається планування наступного походу україно-польського війська на Лівобережжя, у чому і бере участь Дорошенко. Також, у нагороду за службу, в січні 1664 року польський король надає Дорошенкові містечко Гуляйполе та повертає його володіння у Прилуках.¹⁶⁵ У той же момент, відбуваються дуже серйозні зміни у політичному становищі України. Пропольська політика гетьмана Тетері, що полягала не тільки у підтриманні військового плану Польщі, а ще й повертала польських панів на українські землі та усіляко нівелювала політичну автономію козаків, призвела до невдоволення Тетерею на посаді гетьмана.

¹⁶⁵ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 45

Тому зима-весна 1664 року характеризувалося масовими повстаннями на чолі із І. Виговським та І. Богуном, які не закінчувалися навіть після смерті останніх. І це становище дуже сильно підірвало довіру до гетьмана і загалом до його політичного курсу, але для нас головним питанням залишається участь Дорошенка у змові. Як це показують конкретні джерела, Петро Дорошенко залишався вірним П. Тетері та поляками. Наприклад, його підписи стоять під зізнанням, зробленим у таборі під Ставищами та багатьма іншими документами того ж періоду.¹⁶⁶ Таким самим доказом є лист Дорошенка до плоскіровського старости Марцина Замойського, якому наказний гетьман жаліється на зловживання польської армії.¹⁶⁷ Тому можемо сказати, що протягом 1664 року, гетьман продовжує підтримувати гетьман, не зраджуючи його. Але ситуація змінюється вже навесні наступного 1665 року, коли внаслідок повстань, влада гетьмана зводиться до чистої формальності – більшість старшин починають формувати владу навколо себе. Можемо сказати, що це один із пікових проявлень громадянської війни в Україні. Дорошенко в цей час не доєднався до політичної боротьби, як усі інші старшини, зайнявши більш нейтральну, скажімо, споглядальну позицію. Досить довгий час, Петро, скоріш за все, намагався досягнути та проаналізувати події, які відбувалися на його очах. Але в цих подіях вже не було місця Тетрі – мало того, що на момент весни його ніхто не сприймав за гетьмана, так і на початку червня, прихопивши з собою клейноди, гетьман втік. Найбільш активним, хто хотів скористуватися невизначеністю в Україні, задля отримання влади, виявився медведівський сотник Степан Опара. Маємо певні свідчення, що Дорошенко підтримав сотника, отримавши при ньому посаду осавула. Головними ідеями нового гетьмана були вже класичні для будь-якого козака наміри об'єднати Гетьманщину навколо себе. Але якщо більшість інших гетьманів, вибирала шлях об'єднання через протекцію або Польщі, або

¹⁶⁶ Крикун М. *Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року* // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. – с. 407-409

¹⁶⁷ Смолій В., Степанков В. *Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи.* – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 109

Москви, то Опара, робив ставку на протекцію султана та нейтральні відносини із Кримом та Польщею. Але Степан виявився досить поганим стратегом та політиком, тому декілька кроків у бік дестабілізації відносин із татарами та поляками, призвели до поганого становища вже у його ставці. Судячи із джерел, Дорошенко спочатку змовився із представниками козацької старшини, які не були задоволені діями Опари. Так, наприклад, можемо казати про антигетьманську агітацію коменданта Білої Церкви Яна Стахорського.¹⁶⁸ Але остаточно вирішити питання із С. Опарою вийшло лише за участі татар, які під Богуславом заарештували гетьмана та змусили «не хотять приняти себе за гетьмана» Дорошенка.¹⁶⁹ Але таке переповідання подій, може нашоувхувати на думку, про насильницьке встановлення влади Дорошенка, перебільшуючи кримський аспект підтримки Петра. Але такий розгляд подій не підтверджується, як зазначав у свої реляції сам Стахорський, Петро Дорошенко «людина вельми доброзичлива і вірна, якого військо прийняло дуже охоче і слухає».¹⁷⁰ Та й сам гетьман у своєму листі до короля казав, що «...мене не мурзи на цей щоденний тягар обирали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь».¹⁷¹ Остаточно спростовує такий розгляд подій знайдений документ присяги Дорошенкові Війська Запорозького, в якому можемо знайти досить цікаві імена людей, які присягнули на вірність та обрали собі гетьмана. Серед них, майже уся еліта часів Богдана Хмельницького – М. Суличич, П. Бережицький та багато інших. Але при цьому залишалася проблемна ситуація із іншими полками. Зокрема, у раді не були представлені козаки Подністровського, Овруцького та низки інших полків, що залишало певну проблему із легітимністю влади. Але, тим не менш, досить велика кількість поважних представників козацтва визнала Дорошенка за гетьмана Правобережжя. При цьому, Дорошенко зарекомендував себе як вірного представника козацьких ідеалів, який знається

¹⁶⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 50

¹⁶⁹ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 308

¹⁷⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 54

¹⁷¹ Там само. С. 53

на військовому та політичному тлі, маючи неабиякий досвід за своїми плечима.

3.3. Найвища точка еволюції ідеологічних засад Дорошенка.

Визнання Дорошенка за гетьмана Правобережжя було досить важливою подією, але в загальному аспекті, це було лише половиною справи. Чимось становище гетьмана нагадувало ситуацію часів Богдана Хмельницького, коли певні старшини починали відчувати певну свободу, «відбиваючись» від влади гетьмана. То й зрозуміло, бо процес «тріщання» Гетьманщини по швах лише посилювався із часом. Річ у тому, що певні частини Правобережжя фактично не контролювалися гетьманом, а тутешні полковники та старшини, не визнавали влади Дорошенка. Це було спричинено, як ми вже казали, загальною деградацією козацтва і його переходу на охлократичні, анархістські «рейки». Тому, одну частину Правобережжя контролював овруцький полковник Децик, іншу – Василь Дрозденко. Це не давало можливості гетьману одразу взятися за виконання своєї найголовнішої цілі – об'єднання Гетьманщини, спочатку, треба було розібратися із заколотниками всередині Правобережжя. Тут, можемо споглядати певну зміну у поглядах Петра – відтепер він не намагається політичними кроками вирішувати питання своєї влади, одразу переходячи у наступ проти Децика та Дрозденка. Також, можемо сказати, що Дорошенко передивився своє ставлення на рахунок татар, використовуючи їх, як частину свого війська, хоч і не без проблем для українського населення. Так, повідомляється про дуже невчасний, і не менш жорстокий похід татар за ясиrom, територіями Подільського та Брацлавського воєводств.¹⁷² У середині жовтня 1665 року, військо Дрозденка після виснажливої осади, все ж таки перейшло на бік Дорошенка, визнавши його владу.¹⁷³ Про це майже одразу дізнався і Децик, який дуже злякався своєї долі у разі поразки. Тому, майже одразу відійшов до Києва, де переховувався до

¹⁷² Акты ЮЗР. Т. 6. С. 27

¹⁷³ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 38

свого арешту у листопаді. Після цього, Децик опинився у скрутному положенні – російський цар присудив його до заслання у Сибір.¹⁷⁴ Впродовж осені 1665 року, Дорошенко за допомогою поляків і татар поширив свою владу на усю територію Правобережжя. Після перемоги над Дроздом, Дорошенком був написаний дуже цікавий лист, який був адресований Полтавському полку. У ньому можна підмітити дуже цікаві обороти та звернення, які характеризують ціннісні орієнтири гетьмана. Зокрема, гетьман закликає козаків до «цілісності війська Запорозького», досягти «спокій в оплаканій вітчизні», не забуваючи щиро назвати старшину своїми «братами». Також гетьман навів своє ставлення до Москви, попереджаючи про «ненадійність московської допомоги».¹⁷⁵ Продовжуючи тему міжнародних відносин, Дорошенко досить серйозно над цим замислювався, бо інакше не можна пояснити його намагання не загострювати відносини із Кримом та Польщею. Наприклад, Петро переконував короля у своїй відданості та намагався усіляко «поширити» панування Польщі за рахунок Запоріжжя, про що писав у своєму листі. Але при цьому, Дорошенко не забував про український контекст, переконуючи поляків у поступках козакам в економічному плані.¹⁷⁶ Загалом, будемо казати, що намагання гетьмана поліпшити відносини із Польщею не переходили певної межі. Паралельно із цим, Дорошенко ніколи не забував про права українців, постійно нагадуючи про недопущення їх порушення. Ба більше, основна сутність таких листів полягала у намаганнях Петра усіляко обмежити присутність та вплив Речі Посполитої в Україні. Дуже цікавими у той час бачилися відносини осі Запоріжжя-Гетьманат-Крим, які також турбували гетьмана. Перш за все, це відбувалося тому, що від нападів січовиків залежали відносини із ханом, який за рахунок Дорошенка намагався вирішити це питання. В принципі, це був взаємовигідний союз, бо хан на постійній основі намагався впевнити короля легітимізувати владу Петра, хоч

¹⁷⁴ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 66.

¹⁷⁵ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 50-51.

¹⁷⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 59

від цього і страждало Запоріжжя. Так, кримський хан просив Дорошенка «послати 200-300 козаків до Кайдасина, щоби запобігти появі тут запорожців».¹⁷⁷ Про погане становище на території Правобережжя впродовж усього 1665 року Петро Дорошенко повідомляє наприкінці року у своєму листі до короля. Серед основних моментів, які турбують гетьмана можемо бачити вже викладені вище речі: присутність польського війська, яке не дає спокою населенню Гетьманату; скрутне економічне становище; підтвердження козацьких вольностей. Але серед нових аспектів, які тривожать гетьмана можемо побачити його занепокоєння арештом митрополита Тукальського та інших представників української еліти, у тому числі, Ю. Хмельницького. Як можемо бачити, Дорошенко дуже сильно опікувався основними проблемами, які турбували не тільки його особисто, а й усе козацтво загалом. Гетьмана настільки сильно турбували ці проблеми, що, чи то для посилення психологічного ефекту у листі до короля, чи то від всього серця, Петро каже, що «мусить рад-не-рад залишатися до часу невільниким тої функції...».¹⁷⁸ У той же момент, Дорошенко намагався вирішити одну з найголовніших проблем Гетьманату – фактичну відсутність державного апарату управління, яке внаслідок Руїни майже повністю зникло. Хоч на цьому шляху і були перепони, згадати хоча б ситуацію із В. Дрозденком, який дестабілізував становище у полках, але все одно управлявся із цим. Так, у лютому 1666 року, Дорошенко самотужки розставив основні посади в генеральній старшині, обираючи найпопулярніших та найавторитетніших козаків, які були в його розпорядженні.¹⁷⁹ В результаті, на початку 1666 р. король відповів на основні клопотання гетьмана, про які було сказано вище, і на них він відповів дуже стримано, без позитивного рішення для козацтва. Так, основне питання про відведення польських залог не було вирішене – його король проігнорував. Також Ян Казимир відмовився визнавати владу гетьмана, жодного разу не

¹⁷⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 121

¹⁷⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 61

¹⁷⁹ Крикун М. *Інструкція послам Війська Запорозького* на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. – с. 327

згадавши його ім'я. Але з позитивних моментів, король пообіцяв вирішити питання про козацькі вольності, якщо буде об'єднано Правий та Лівий береги Дніпра. Також було обіцяно визволити вже загананого митрополита та вирішити питання із посольством Польщі до Війська Запорозького.¹⁸⁰ В кінці кінців, відмова поляків відвести свої війська з України призвело до порушення цього питання на козацькій раді у Лисянці 20 лютого за старим стилем. На цій раді були висунуто дуже важливі вимоги, зокрема, про те, щоб «шукати іншого государя» у разі відмови Яна Казимира відкликати свої війська з України та припинення воєнних дій між Лівим та Правим берегом.¹⁸¹ Так, разом із «Інструкцією» було відправлено посольство на чолі із Ярошем Гриценко, які повинні були представити найважливіші вимоги козацтва того часу. Серед них: захист інтересів православної церкви та усіх православних людей на території Польщі; розвиток освіти; визначення статусу Гетьманщини у кордонах Зборівського договору; вирішення питання із польськими залогами; юридичне впровадження «козацького суду»; затвердження на посаді гетьмана П. Дорошенка. Також, задля урегулювати взаємовідносини Гетьманату між Кримом та Польщею та переконання останньої у законності влади Дорошенка, посольство повинно було б повідомити полякам про те, що взаємовідносини із Кримом Дорошенка проходили з погодження польських командирів, наприклад, Анджея Потоцького.¹⁸² І загалом, треба сказати, що посольство мало на меті впровадження основних потреб козацтва ще з часів Хмельниччини, зокрема, повне знищення польського управління на території Правобережжя. Паралельно із цим, Дорошенко намагався усіляко порозумітися і Січчю та старшиною Лівобережжя, тим паче, для цього росіянами були зроблені усі умови. Так, укладення І. Брюховецьким Московських статей викликали бурхливу реакцію з боку суспільства Лівобережжя. Особливо важливим аспектом у цьому були чутки про

¹⁸⁰ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 124

¹⁸¹ Там само. С. 125.

¹⁸² Крикун М. *Інструкція послам Війська Запорозького* на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. – с. 315-327

підпорядкування Київської митрополії Москві та дислокації російських залог на території Лівого берега. Не менш поганю ситуація здавалася і для Запоріжжя, яке б повністю підпадало під контроль Росії. Відповідно, це призвело до певної дестабілізації ситуації на Лівобережжя, де козаки виказували, що «царських ратних не люблять і говорять, наче з їхньої милості не стало Війську здобичі, хочуть миритися з татарами і Дорошенком...».¹⁸³ У той же час, про теж саме повідомляє і сам лівобережний гетьман, натякаючи, що «боїться, щоб між ними не було якоїсь смути...».¹⁸⁴ У той же момент самі росіяни, скажімо, шантажували Брюховецького тим, що він став гетьманом, «хоча отримав від його царської пресв. Вел-ті поважну честь...».¹⁸⁵ З часом, ці настрої лише посилюються, тому навесні 1666 року опозиційні до Брюховецького та Москви сили, починають свій виступ – блокаду російської залоги у Кодаку.¹⁸⁶ Розуміючи цю ситуацію, Дорошенко починає діяти у напрямку захоплення влади на Лівобережжі. Робить він це дуже цікаво, підходячи з різних боків. Так, у переписці із єпископом Мефодієм, Петро натякав на можливість порозуміння з Росією, при цьому не забувши про спробу дискредитувати Брюховецького, попередивши про ризик перешкоджання діям правобережного з боку лівобережного. У той же час, у березні-травні Дорошенко організовує дрібні напади на Лівобережжя.¹⁸⁷

Але все одно, специфіка тодішньої ситуації на території Правобережжя, зокрема, гуманітарна та демографічна катастрофа, потребувала рішучих дій від гетьмана. Таке становище було викликано, перш за все, постійними військовими діями, які не давали можливість ані розвивати господарство, ані нормально жити. Постійні грабунки, зокрема, з боку татар та поляків, призводили до голоду та постійним зникненням населення. У той же час,

¹⁸³ Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. 6. Т. 11. – М., 1991. С. 155

¹⁸⁴ Там само. С. 155

¹⁸⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 130

¹⁸⁶ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 92

¹⁸⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 132

українці масово тікали з правого берега на Лівобережжя, намагаючись врятуватися від злиднів, про що й повідомляють джерела.¹⁸⁸ Дорошенко, намагаючись врятувати становище, на постійній основі скорочує продовольчі поставки до Польщі, відмовляється від стягнення податків на користь останньої.¹⁸⁹ У зовнішньополітичному відношенні, Дорошенко намагався усіляко підтримувати зносини з вже відомими сторонами – Польщею, Туреччиною та Кримом. Але, при цьому, виходячи з власних інтересів, зайнявши більш нейтральну позицію. Так, внаслідок зміни турками влади у Ханстві, Дорошенко намагався уникнути надання допомоги ханові, щоб не погіршувати відносини із Стамбулом та Варшавою, бо вони мали свої інтереси в цьому регіоні. Прихильність Криму потрібна була гетьману для того, щоб забезпечити військову допомогу від них, тому у травні 1665 року, Петро відправляє до новообраного протурецького хана своє посольство, яке повинно було б показати лояльність козаків. Таким чином, це дозволяло гетьманові відкрити можливість до наступу на Лівобережжя та об'єднання України під своєю владою.¹⁹⁰ Перші спроби такого наступу виявилися невдалими – поляки, разом із деякими козацькими полковниками, наприклад, подільським, поставилися до розпорядження гетьмана про підготовку до наступу дуже пасивно. Росіяни скористалися цим, і наступили на Білу Церкву, не маючи ніякого успіху. Паралельно із цим, вкрай негативні тенденції прослідковуються у україно-польських відносинах – король відмовляє приймати скарги, що були описані в «Інструкції» вище, при цьому, не визнаючи влади Дорошенка. Ба більше, починають розходитися чутки про те, що поляки хочуть поставити П. Тетерю на пост гетьмана. Про ставлення козаків до цієї ситуації дуже яскраво написав Ф. Кобилецький: «...якщо не буде підтвердження Дорошенка на булаву, то буде погано... Борони Боже, тут

¹⁸⁸ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 107

¹⁸⁹ Там само. С. 112-118

¹⁹⁰ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 135

згадати про Тетерю, ось так його тут люблять...».¹⁹¹ Так само, можемо сказати про роботу Варшавського сейму, який повністю проігнорував українське питання, згадуючи його лише в контексті війни із Росією. Канцлер Празмовський у своїй доповіді з приводу України взагалі обійшов усі гострі кути, вкотре продемонструвавши зверхнє та несерйозне ставлення до українського контексту. В результаті, Ян Казимир відповів на пункти козацької інструкції, де здебільшого перекинув більшість питань на сейм, лише вирішення питання про недоторканність православних прав перенеслося на засідання наступного сейму. Питання про легітимність Зборівського договору також не вирішилося – король сказав, що козаки відмовилися від нього під Чудновим, хоч правдивість цієї відповіді не підтверджується наявними джерелами.¹⁹² З приводу підтвердження влади гетьмана, король відповів, що дарує гетьманові привілей на гетьманську владу та булаву, пообіцявши видати клейноди дещо пізніше. Ця обіцянка буде виконана майже через два роки – 30 березня 1668 року.¹⁹³ Економічні питання та питання податків майже повністю були не задовільнені королем, залишивши Україну в обтяжливому становищі по відношенню до Польщі.

Не менш важливим аспектом, що визначав відносини усіх козаків по обидві сторони Дніпра, була затяжна війна між Москвою та Варшавою, яка підходила до свого завершення. Зрозуміло, що сама можливість припинення воєнних дій між країнами впливала і на долю України. Саме тому у травні між Росією та Польщею розпочалися переговори у Андрусові. Так, впродовж усього червня до І. Брюховецького почали надходити укази царя, у яких йшла мова про припинення військових дій між козаками, литовцями та поляками.¹⁹⁴ Така ж сама ситуація була і в контексті відносин Правобережжя та Польщі, що загрожувало розривом відносин із поляками і подальшим перетворення

¹⁹¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 136

¹⁹² Крикун М. *Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року* // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. – с. 348.

¹⁹³ Там само. С. 339

¹⁹⁴ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 119

останніх на ворогів Дорошенка. Разом із цим, організація правобережним гетьманом походів на Лівобережжя не припинялася, а лише посилювалася, що повинно б було ще більше дестабілізувати положення Брюховецького. Загалом, треба сказати, що положення лівобережного гетьмана виявляється дуже поганим – а ні запорожці, а ні правобережні козаки, яким починають симпатизувати навіть лівобережні, продовжують впевнювати себе в опозиційності до Брюховецького. Паралельно із цим, відносини із Москвою так само погіршуються. Але Дорошенко, долаючи певні труднощі з організацією війська, вирішує почати військові дії усупереч польському наказу про недопущення «недружніх акцій проти росіян і лівобережних козаків».¹⁹⁵ Тому, можемо казати про те, що з середини літа 1666 року, в політиці Петра Дорошенка можемо бачити певний поворот до тіснішої взаємодії із Кримом. Так, гетьман нібито повідомляє, що «...гетьманство йому дано не від королівської величності, а дано йому гетьманство від хана Кримського...».¹⁹⁶ Про причини цього можемо сказати так – Польща не бачила в Україні рівноправного партнера, що можна довести наведеними вище особливостями взаємовідносин Польщі та Гетьманату. Вважаємо, що саме відповідь Яна Казимира на «Інструкції» стала «останньою краплею» для Дорошенка та його старшини. Поки Росія та Польща сперечалися з приводу так міст як Канів, Фастів, Чорнобиль та низку інших, Дорошенком було вирішено збирати козацькі й татарські війська під Чигирином для початку військових дій.¹⁹⁷ Наприкінці липня, Дорошенко отримає дуже гарну звістку – внаслідок кропіткої роботи з навернення на свій бік лівобережних козаків, переяславський полковник Максим Хоменко, повідомляє про перехід його частин на сторону гетьмана, аби «розпочата справа... щасливо вершилася...».¹⁹⁸ Під «розпочатою справою» розумілося повстання, яке готувалося Лівобережжям проти влади Брюховецького за підтримки

¹⁹⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 140

¹⁹⁶ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 128

¹⁹⁷ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 112-113

¹⁹⁸ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 115-116.

правобережного гетьмана. Наслідком цього повстання повинно б було бути об'єднання українських козаків під однією булавою – гетьмана Петра Дорошенка. Так само існує інформація про те, що з Переяславського полку до усіх малоросійських міст надходили універсали із закликом об'єднатися проти Росії та Брюховецького.¹⁹⁹ Разом з тим, по інформації з листа Дорошенка Стахорському, разом із Переяславом були готові перейти на бік короля Піщана, Золотоноша, Кропивна та багато інших міст Лівобережжя.²⁰⁰ Продовжуючи тему ставлення січовиків до Дорошенка, треба сказати, що його не треба ідеалізувати. Відносини певної частини запорозької громади із Правобережжям продовжували бути нестабільними. Так, на одній із рад, запорозька опозиція відмовилася переходити під «королівську руку», бо «они от великого государя никогда в измене не будут и писали к нему жесткосердно».²⁰¹ Але вже в середині липня, можемо фіксувати певні зміни, зокрема, у листі до Я. Стахорського від Михаля Жебровського. Так, останній повідомляє, що Дорошенко із Запоріжжям «вже гаразд почав до доброго...».²⁰² І вже у серпні ту ж саму інформацію переказує лівобережний гетьман І. Брюховецький.²⁰³ Разом із тим, Дорошенко ще сильніше розчаровується у політиці Польщі по відношенню до України. Зокрема, після надходження до гетьмана королівського універсалу, який був переданий через білоцерківського коменданта, Дорошенко починає виказувати своє невдоволення. Особливо його роздратувало поведження короля, який «...не сповістив його (гетьмана) про це окремим листом особисто...». Гетьман вбачав у цьому ознаки «королівської до нього неласки».²⁰⁴ Але навіть якщо взяти «за дужки» цю інформацію, гетьман дуже мітко звертає увагу, що, дізнавшись про перемир'я із росіянами, може виникнути інша проблема –

¹⁹⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 141

²⁰⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 86

²⁰¹ Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством 1665-1667 г. Чернигов. 1901. С. 44

²⁰² Акты ЮЗР. Т. 6. С. 118

²⁰³ Там само. С. 138

²⁰⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 88-89

Туреччина. За думкою гетьмана, «понурий турчин з готовим військом..., пронюхавши про закрючене з московським царем перемир'я, не почав торги про нашу шкіру...».²⁰⁵

Після успішного початку повстання М. Хоменка на Переяславщині у липні 1666 року Петро Дорошенко, отримавши прохання про допомогу від козацької ради на чолі із переяславським полковником, звернувся універсалами до старшин та козаків Лівобережжя. У цьому зверненні він намагався запевнити лівобережних козаків у важливості підтримки Дорошенка, щоб «між нами більше кровопролиття не було». При цьому характерним є те, що гетьман використав оборот «до підданства королю», таким чином, ще не розриваючи відносини із останнім, хоч і проводячи свою кампанію за його спиною. Загалом, тогочасні листи гетьмана повністю мали виключно характер об'єднання українців обох берегів Дніпра. Спiрним лише здається умовний прапор під яким ця об'єднана держава буде існувати.²⁰⁶ В результаті, повстання літа 1666 року виявилася невдалою для Дорошенка, який, хоч і не здався, але певний смуток у його плани це принесло. Так, на території Лівобережжя залишалися певні гарнізони, які могли б стати плацдармом для чергового наступу, але підтримки ані від Криму, ані, тим паче, від Польщі чекати не прийдеться. Разом із тим, дуже складною виявилася і зовнішньополітична ситуація навколо України – поляки всерйоз задумалися про мир із Москвою. Тому, для впровадження планів короля з приводу закрючення миру, до України вирушає військо на чолі із Єжи Любомирським.²⁰⁷ При цьому, головні потреби козацтва на той момент так і не були підтверджені, як і влада гетьмана, тому за надходженням польських військ козаками залишалося лише пасивно спостерігати. Хоча слід зауважити, що гетьман разом із новопризначеним сановником Яном Собеським, неодноразово попереджали та скаржилися на досить проблемну ситуацію в

²⁰⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 142.

²⁰⁶ Там само. С. 143

²⁰⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 89

Україні, яка несла певну небезпеку Польщі. Разом із тим, постійні нагадування Дорошенка про вірність козаків не рятували зверхнє ставлення поляків до Гетьманату.²⁰⁸ Таким чином, особливість тогочасної польської еліти залишалася незмінною – вони все одно не хотіли сприймати ніякі інтереси козаків, не кажучи вже про контакти із козаками на рівні собі.

Нове загострення війни відбулося у вересні, коли Дорошенко все ж зміг вмовити татар, прийти до нього, аби розпочати похід проти Лівобережжя. З іншого боку, тут збіглися велика купа факторів, зокрема, всередині самого Криму. Так, можемо сказати, що татари на той момент були і самі не проти зробити похід на території Брюховецького, бо за цей рахунок можна непогано так наживитись. Разом з тим, замирення Росії та Польщі в плани ханства так самоне входили, тому ескалація конфлікту на основі міжусобиці козацтва, виглядала заманливо. Скоріш за все, це розумів і сам гетьман, тим паче, у цьому контексті, інтереси козаків і татар тут збігалися. При цьому у переписці із польськими представниками, Дорошенко продовжував виказувати лояльність, хоч і кажучи про те, що він «мусить так станцювати, як йому заграють», маючи на увазі невідворотну участь козаків у поході на Лівобережжя пліч-о-пліч із татарами. Але, при цьому, характерним моментом є те, що в усіх листах такого характеру, гетьман постійно просить «виразний... королівський наказ», таким чином, не відмовляючись від служіння королю.²⁰⁹ Ба більше, в одному із листів, гетьман «заваблює» поляків доєднатися через Білу Церкву, бо «...там не так знищений край...».²¹⁰ В кінці кінців, можемо спостерігати тенденцію на зближення козаків із Кримом, у той час як відносини із Польщею починають все сильніше погіршуватися. Про причини цього ми вже сказали неодноразово вище. Але можемо додати ще один момент, про який повідомляли поляки у той час. Так, М. Жебровський переказував Я. Стахорському наступну ситуацію: «...панове поляки чинять

²⁰⁸ Там само. С. 94-95

²⁰⁹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 95-97

²¹⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 96

незносні кривди і перешкоди у вибранні хліба...», залишаючи козаків, «дожидуючи... голодної смерті...».²¹¹ Підтверджували польські воєначальники і ситуацію з приводу зближення українців із Кримом, побоюючись, «аби розлючені зневагою і зловживанням козаки не захотіли укласти союз з татарами «на нашу згубу»».²¹² При цьому, треба віддати Дорошенкові належне —, незважаючи на тенденцію до погіршення відносин із Польщею, він не відходив від принципів лояльності та поваги до останньої. Іноді, це робилося навіть на зло до самого гетьмана. Так, Стахорський повідомляв про те, що побоюється, щоб невдоволені польським військом люди, не вбили «і самого гетьмана».²¹³ Тобто, тут не можна звинуватити гетьмана у прихильності до якоїсь окремої сторони. Він усюди намагався проводити якомога обережну політику, не пориваючи відносин так само із Польщею, при цьому, тримаючи Крим «на короткому повідці». При цьому бажання перейти до взаємовідносин із Кримом проглядалося не тільки у думках Дорошенка, а й старшинського, можливо навіть рядового, козацтва. На раді 5 жовтня 1666 року, за даними Жебровського, мала місце така розмова: «...волимо бути під турчином..., і не будемо терпіти такого утиску як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають».²¹⁴ В результаті, ця рада закінчилась укладанням союзу із Кримським ханством, аби «бути з кримським ханом в мирі і разом ходити на В. Г. в Малоросійські й Українні міста війною...».²¹⁵ Разом з тим, не можемо сказати, що союз міг мати антипольський характер, навпаки, визнаючи зверхність Польщі над Гетьманатом.

Відповідно, в другій половині жовтня, згідно із договором, козацько-татарське військо розпочало військові дії. Це і багато інших факторів, зокрема,

²¹¹ Там само. С. 98

²¹² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. — Київ: Парлам. Вид-во, 2021. — с. 152

²¹³ Там само. С. 152

²¹⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 99

²¹⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. — Київ: Парлам. Вид-во, 2021. — с. 153

конфлікт жовнірів у Побужжі та Подністров'ї у листопаді, який за анонімними джерелами, точився навколо населення цих регіонів, що хотіло «...позбутися польського панування...».²¹⁶ Разом з тим, козаки Дорошенка почали захоплювати ці території, встановлюючи над ними контроль. У відповідь на це, відбулася ситуація, яка сильно змінить хід взаємовідносин Польщі та Гетьманату. Поляки, які готували дії у відповідь на козацько-татарський похід на Лівобережжя, почали наступ в напрямку Немирова. Здебільшого, ці дії супроводжувалися масовими звірствами по відношенню до мирного населення Поділля та Подністров'я. Тамтешнє населення настільки погано сприйняло такі дії з боку поляків, що «...утікають до Волоської землі, хоча й там дуже зле..., однак усе ж воліють добратися туди, а ніж потрапити під насильство наших (поляків)».²¹⁷ Паралельно з цим, дізнавшись про наступ поляків на початку грудня, Дорошенко був дуже занепокоєним, хоча б через те, що ніхто з польського командування за увесь цей час, не спромоглася а ні попередити, а ні пояснити сутність цих дій. Особливо яскраво джерела говорять про ставлення міщан, селян та рядових козаків до цих подій та поляків загалом. Так, Веспасіян Коховський переповідає, що увесь цей народ був готовий боронити свою землю, бо «досить нам лиха і біди поляки наробили», запевняючи, «що зберіглося від давніх пожеж, те самі до решти допалимо й самі... кинемося в той вогонь».²¹⁸ Така тривожна ситуація не могла пройти повз а ні гетьманського, а ні кримського командування. Зокрема, зверхник останнього, докоряв королю, що той використовує напад поляків на Поділлі «проти козаків». Разом з тим, хан був дуже занепокоєний ситуацією із переговорами Варшави та Москви, закидаючи польському очільнику «утаємничення змісту трактатів» Польщі та Росії. Кримський хан мав право на те, щоб дорікатися цим, бо обидві країни мали союзний договір, який, відповідно, забороняв договори між ворожими для сторін державами.²¹⁹

²¹⁶ Там само. С. 154

²¹⁷ Там само. С. 155

²¹⁸ Там само. С. 156

²¹⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 157

Користуючись негативною для поляків ситуацією, українське військо у середині грудня нав'язало вирішальну битву, у якій козацько-татарське військо одержало перемогу. Цю битву будуть порівнювати із Батогом, з тією різницею, що «тут більше забрано до неволі».²²⁰ Завершивши битву позитивно для себе, Дорошенко відмовився від подальшого наступу, таким чином, демонструючи свою лояльність Польщі. Також, він показав те, що підняв зброю не проти Речі Посполитої, а на захист прав і вольностей Гетьманату та козацького стану. Таким жестом, гетьман намагався відкрити вікно можливостей для сценарію політичного порозуміння – улюбленого варіанту гетьмана для вирішення конфліктів. Але слід зауважити, крайніми у військово-політичному тріумфі гетьмана виявився звичайний народ України. Для того, щоб задобрити та «оплатити» військо Кримського ханства, Дорошенко був вимушений дозволити татарам спустошити території Поділля, Полісся, Волині та Галичини. Хоч ці території й перебували за рамками політичного контролю гетьмана, але, як було продемонстровано вище, вважалось невід'ємною частиною України, такою собі «програмою максимум» для козаків у відношенні територіальних претензій до Польщі. Разом з тим, специфіка козацьких цінностей, серед яких, боротьба із невірними та захист православного населення, не давали політичних балів гетьману. Зокрема, це стосувалося представників січового козацтва, які критикували Дорошенка за співпрацю із Кримом та Стамбулом. Серед них, особливо виділявся кошовий отаман Іван Сірко, який вже з осені 1666 року, очолює походи на Крим. Аналізуючи цю ситуацію, поляки вирішили скористатися цим, і відправили посольство до січовиків, де нагадали їм, що лише під управлінням Польщі вони «...зможуть мати вольностей...». Разом з тим, існують дані, що Сірко, відправившись до Львова, повідомив Я. Собеському, що не визнає П. Дорошенка за гетьмана.²²¹ Але все одно, події листопада-грудня 1666 року

²²⁰ Там само. С. 159

²²¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 160-161

об'єднали населення України навколо влади гетьмана, надихнувши, зокрема, козаків на продовження боротьби заради визволення Правобережжя вже від поляків. Так, на момент січня та лютого наступного року, починаються масові повстання у містах, які знаходилися під польським контролем. Польські командири дали команду на придушення повстань, але ситуація виявилася надто критичною – Дорошенко почав брати в облогу військо М. Жебровського, який намагався отримати допомогу від Лівобережжя. Лівобережний гетьман мало того, що відмовився виступати на боці Польщі, ще й виявив сумнів з приводу поновлення переговорів із Річчю Посполитою.²²² Паралельно із цим, Дорошенко, намагаючись зірвати підписання договору між Росією і Польщею, надсилає посольство до Криму на чолі із Михайлом Зеленським. Воно повинно було запропонувати ханові замиритися із Росією та почати спільні військові дії проти Польщі.²²³ В результаті підписання Андрусівського миру, знехтувавши інтересами обох берегів Дніпра, сторони зробили усе можливе, аби об'єднати проти себе усі незалежні сили козацького стану. В зовнішньополітичному контексті, козакам не залишалось нічого іншого, окрім як намагатися об'єднати Україну, за допомогою відносин із Портою та Кримом. Дізнавшись про російсько-польський договір, Дорошенко почав розсилати свої універсали козаками, описуючи ситуацію, яка сталася. Він розповів, що з заходу вже починається підготовка жовнірів до нападу на Гетьманат, радивши готувати зброю та боєприпаси. Разом з тим, він передав цю інформацію ханові, просивши надати козакам військову допомогу. Намагаючись стримати війська поляків біля Паволочі, гетьман відправив туди своє військо, яке не змогло вирішити ситуацію, і місто прийшлося здати.²²⁴ Загалом треба сказати, що навколишня ситуація для реалізації плану гетьмана по об'єднанню Гетьманату, виявилася максимально неприйнятною – Варшава намагалася порозумітися із Кримом і Стамбулом, а хан, виконуючи волю

²²² Там само. С. 162

²²³ Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. 6. Т. 11. – М., 1991. С. 172

²²⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 163-164

Туреччини, відхилив план посольства, наведений вище. Таким чином, відносини Криму та Польщі дещо покращилися. Разом з тим, економічний та військовий потенціал Правобережжя за всі роки війни дуже сильно просів, що викликало скрутне положення для підготовки широкомасштабної операції на Лівобережжя. Не менш поганою ситуацією була і з боку соціального становища козацького стану – воно було роз'єднаним, та більшість з них, були дуже стриманими у своїх намірах. Більше того, політичні особливості, ціннісні орієнтири та погляди Правобережжя, Лівобережжя та Січі були дуже строкатими, якусь систему у цьому знайти дуже складно. Тобто, можемо зробити висновок, що після Андрусівського перемир'я якоїсь однотайності в «козацькому голосі» знайти майже нереально. Єдиним, хоч і ризиковим, рішенням для Дорошенка стало намагання домовлятися напряду із лідером Південної Європи – Туреччиною. Тому, у травні 1667 року, Дорошенко відправляє посольство на чолі із Михайлом Раткевичем, яке запевняло султана, що «перевернуть поляків догори ногами», на що султан відповів позитивно, відправивши вже турецьке посольство до України. Тому, можемо сказати, що орієнтація на Туреччину залишається основною надією Дорошенка для втілення своїх задумів.

Ситуація із Запоріжжям також набирає оберти. З одного боку, січовики не сприймають про-кримську політику а ні Правобережжя, а ні Росії, вбиваючи Мегмеда-агу – кримського посланця, який повертався з російсько-кримських перемовин. Разом з вбивством кримчанина, запорожці взяли у заручники російського посланця стольника Єфима Ладиженського.²²⁵ Разом з тим, умовно провалилися і намагання Дорошенка заручитися підтримкою січовиків. Впродовж квітня-травня посланці Дорошенка перебували на Січі, аби запевнити козаків Сірка, «щоб козаки з ним Дорошенком були за одно», і відверто кажучи про недопустимість походів на Крим.²²⁶ Про умовність провалу замирення із Січчю кажемо тому, що не усе низове козацтво було

²²⁵ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 179-180.

²²⁶ Там само. С. 184-185

єдиним у невизнанні Дорошенка та його політики. Так, певна група січовиків була не проти порозуміння із Дорошенком, навіть у контексті замирення із кримчанами. Так, «від усього Запоріжжя» присягу на вірність Чигирину склали козак Ушула з 30 соратниками, у той час як від гетьмана, присягу на вірність Запоріжжю, поїхав складати Семен Бут.²²⁷ Довершити взаємопорозуміння із Січчю не вдалося, бо в результаті міжусобної боротьби, очільника Січі Івана Рога було скинуто, а замість нього обрано Остапа Васютенка, який мав дещо інші наміри. Разом з цим, хтось із запорожців вбив згадане вище посольство Росії на Січі, що викликало обурення на Лівобережжі та Росії. Побоюючись реакції на вбивство, запорожці одразу надсилають листи Брюховецькому, пояснюючи вбивство послів, перш за все, тим, що «...люди великі біди від них (великоросіян) терплять». Разом з тим, козаки жалілися на те, що «...великий государь взял братское желательство с королем польским...».²²⁸ Особливо сильне протистояння продемонструвала січова рада 5 червня, на яку прибув посланець Лівобережжя Федір Донець. Він зафіксував, що новоприбулі січовики більше не бажають служити цареві, пояснюючи це тим, що «государь московський замирився з польським королем..., щоб наше Запоріжжя знести».²²⁹ Хоч і результат ради невідомий, але 7 червня Васютенко написав листа Брюховецькому, у якому царя вибачити запорожців, а у разі відмови «то вже мусимо як саламандра у вогні залишатися...», погрожуючи повстанням.²³⁰ Приблизно таку ж думку висловлював вже згаданий Ф. Донець, який казав, що якщо цар не пробачить козакам, то вони «об'єднавшись заодно із Дорошенком і з татарами, підемо воювати його государеву отчину в українні міста».²³¹ В результаті, влада Васютенка довго не протрималася, після наказу про покарання вбивць послів, проти нього почалося повстання і його

²²⁷ Там само. С. 185

²²⁸ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 99

²²⁹ Там само. С. 98

²³⁰ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 188

²³¹ Там само. С. 189

позбавили влади на користь Курила Донського.²³² Аналізуючи цю ситуацію, Дорошенко почав підбурювати лівобережних козаків до боротьби, знову ж таки, розсилаючи універсали із закликом жити «в єдності з Дорошенком і задніпровським козаками».²³³ Також цікавим моментом була пропозиція від Дорошенка у тому, щоб організувати раду Лівобережжя, Правобережжя та запросити туди ще й Запоріжжя, обрати цими силами гетьмана і таким чином об'єднати Україну. Цей факт демонструє Дорошенка як людину, яка не гониться за владою, а намагається усіляко зробити краще козацькому товариству та Україні загалом. Ба більше, він хотів запросити і свого політичного опонента – І. Брюховецького, обіцяючи покласти свою булаву, та дати можливість козакам вибрати собі гетьмана, «лише б Військо з'єднати разом».²³⁴ На цій раді, повинні були б вирішуватися два основних питання: обрання гетьмана та виведення російських військ з України. В принципі, це були основні питання, які непокоїли тогочасних представників не лише правобережного, а й січового, в меншому ступені – лівобережного козацтва. Цю пропозицію підтримало чимало козаків: переяславські, білоцерківські, 2 тисячі запорожців. Зрозуміло, що це не якась критична маса або якась більшість, але це каже про тенденцію до об'єднання, скажімо, із найбільш незалежним гетьманом. Разом з тим, під час організації ради, про яку ми сказали вище, Дорошенко через свою еліту поширює інформацію про те, що він нібито хоче об'єднати Україну під протекцією царя, але за умови, якщо Брюховецького буде скинуто.²³⁵ Ця інформація знаходить свого адресата, і росіяни через звільненого брата Дорошенка, Григорія, передає гетьману натяк про готовність до такого руху, щоб «в об'єднанні розквітала православна віра».²³⁶

²³² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 168

²³³ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 183

²³⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 168

²³⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 169

²³⁶ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 214

Впродовж травня-червня тривала підготовка поляків, правобережних козаків і татар до війни, яка нагадувала більше звичайне перегруповування задля того, щоб заплутати своїх супротивників. Паралельно з цим, почали надходити позитивні сигнали з приводу об'єднання України, хоч на фоні умовного провалу гетьманського варіанту ради, на яку не прийшли а ні лівобережні, а ні січові козаки. Ці сигнали можемо вбачати, по-перше, у визріванні в умах людей ідеї про об'єднання Гетьманщини (при цьому у варіанті Дорошенка, із його головуючим положенням), по-друге, у потеплішанні відносини Запоріжжя та Криму. Так, останні, заключили один із одним договір, по якому, клялися не нападати один на одного. Разом з тим, лівобережні козаки починають бути невдоволеними політикою Росії, жаліючись на масові збори грошей, натякаючи на більш сприятливі умови при гетьмані Дорошенкові.²³⁷ Наприкінці червня – напочатку липня 1667 року почалися воєнні дії проти польських військових на Поділлі та Волині. Разом з цим, приходять дуже гарні новини зі Стамбула – султан відповів позитивно на клопотання козацького посольства в Туреччині, при цьому, відкидаючи усі забаганки поляків, які знаходяться там разом із козаками. Як і було вже сказано, султан офіційно пообіцяю усіляку допомогу козакам, надіславши, свого посланця задля оформлення підданства, інсигнії тощо.²³⁸ 19 липня султан застеріг Польщу, не заподіювати будь-якої шкоди козакам, бо від тепер «козацький народ» належить «нам», тобто туркам.²³⁹ Найголовнішою претензією Туреччини, як і Криму, було підписання Андрусівського миру та питання козаків, тому, коли султан казав про можливість порозуміння із Польщею, то натякнув, що у разі вирішення цих питань, Порта може зберігати мир на польській землі.²⁴⁰ Розпочавши разом із татарами похід, Дорошенко налаштував проти себе певну частину селян та міщан, які були невдоволені грабіжницькою діяльністю татар

²³⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 170-171

²³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 115-116

²³⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 172-173

²⁴⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 116-117.

в Україні. Разом з тим, короткочасні плани гетьмана поширити свою владу на західноукраїнські землі також не справилися. До кінця серпня ситуація починає здаватися загрозливою – на фоні перемоги під Білою Церквою, на Січі прийшли до влади козаки, що орієнтувалися на владу Брюховецького та Росії. Це загрожувало, перш за все, Криму, який став одразу предметом загроз, коли січовики почали погрожувати нападом на Крим. Становище вдалося дещо виправити, коли у помічниках гетьмана з'явився звільнений київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський та Ю. Хмельницький, які ще більше давали легітимності Дорошенкові.²⁴¹ Наприкінці серпня, розпочалися бойові дії на території Подільського воєводства, якими Дорошенко намагався шантажувати поляків, вимагаючи від них визнання Гетьманату та закріпленням за ним, територій Західної України. У вересні поляки запропонували гетьману розірвати союз із Кримом і Портою на обмін визнання Гетьманщини, але не вдалося. Гетьман розумів підступність та ненадійність такої обіцянки, не кажучи вже про те, що «маховик війни» вже розкрутився.²⁴² Результати подій осені 1667 року були умовно успішними для козаків, але закінчилися погано. Так, провівши успішні бойові дії, козаки і татари опинилися у ситуації, коли їм потрібен був лише час, щоб вибити поляків з обложених міст. Але цього не вдалося зробити – татари відійшли від своїх позицій через неймовірно вдалий похід Івана Сірка на Крим.²⁴³ Для оформлення остаточного виводу кримських військ з територій Польщі між поляками і татарами були підписані Підгаєцькі пункти, які й закріплювали статус «вічної приязні» та «нерозривний мир» між країнами.²⁴⁴ Те ж саме зробили між собою Україна та Польща – гетьману вдалося уникнути ганьби і капітуляції, оформивши досить адекватні для себе умови. Зокрема, козаки підтверджували «...цілковите й вірне підданство» польському королю та допустити до своїх маєтків польських панів. Разом з тим, українцям

²⁴¹ Там само. С. 128-129

²⁴² Там само. С. 130-131

²⁴³ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 1-2

²⁴⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. — К., 2001. — Т.3. Кн. 1. С. 441-442.

гарантувалися їхні права на маєтки і формування особливої комісії для вирішення претензій козаків.²⁴⁵

Так, провал західноукраїнської кампанії був дуже сильним ударом для Дорошенка, але не повністю розчарував його. Ці події дали можливість подивитися на певні прогалини своєї політики та зробити певні висновки, аби таких помилок не повторювати. Так, Петро Дорошенко окреслив певні пріоритети в своїй наступній політиці, і як можна здогадатись, найголовніше місце тут буде займати саме Порта. А його загальна зовнішня політика буде засновуватися на дуже тонкій дипломатичній грі на суперечностях Росії, Польщі та Криму. Гетьман розчарувався в політиці останніх двох, але не кинув можливості співпрацювати з ними. Зокрема, одним із перших дій після кампанії, стало намагання організувати роботу із Польщею. Переписка із Я. Собеським та іншими польовими командирами Речі Посполитої засновувалась на додержанні пунктів Підгаєцької угоди, особливо, з приводу формування комісії, яка повинна була б вирішити усі суперечності між статусом Гетьманщини та козацьким станом. Разом з тим, гетьман намагався вирішити внутрішні проблеми, зокрема, із непокорою. Так, вже знайомий нам М. Зеленський, намагався скинути Дорошенка з посту гетьмана, але зазнав невдачі. Особливо плачевно складалася ситуація із Запоріжжям, яке ніяк не зупиняло свої наступи на Крим. Це дуже сильно погіршувало відносини Правобережжя і Криму, настільки, що хан заарештував посланців гетьмана, які були послані туди задля порозуміння. Паралельно із цим, відбувалося потепління відносин Криму і Польщі, що з одного боку не дуже задовольняло Дорошенка, а з іншого – викликало суперечності всередині самого Криму, де місцева еліта закидала ханові, що він «повністю залежить від турчина...».²⁴⁶

Серед нового, можемо помітити активізацію україно-російських відносин, які почали все сильніше розвиватися після осені 1667 року. Цьому

²⁴⁵ Там само. С. 442-443

²⁴⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 186

особливо посприяло повернення брата Дорошенка – Григорія, про що ми вже згадували вище. Ба більше, у статусі такого собі посередника між царем і гетьманом став київський архімандрит Інокентій Гізель, що вже наприкінці вересня схиляв гетьмана до підданства Росії, замість Криму.²⁴⁷ Разом із Гізелем, з російської сторони, впевнити гетьмана намагався посланець П. Шереметьєва Василь Дубенський, із яким велася переписка Дорошенком впродовж листопада-грудня. В листах до нього гетьман повідомляв, що ніколи не виключав можливості співпраці з царем, але при певних умовах. Зокрема, він наводив величезну кількість аргументів на те, чому союз із татарами є важливим для гетьмана, нагадуючи про географічну близькість до татар, які «почнуть їм чинити всяке розорення..., війною почнуть ходити...». Разом з тим, гетьмана турбували взаємовідносини із Польщею, чиї жовніри на постійній основі «...що козаків і полковників і старшин б'ють..., в багатьох містах церкви Божі облаяли та попалили...».²⁴⁸ В інших листах, гетьман наполягає на відвертості своїх добрих намірів до Росії, дякуючи за спасіння брата, але знову нагадує про вимушеність союзу з Кримом та Польщею, пояснюючи, що «не сам собою, але від королівської величності..., цю справу має...».²⁴⁹ В результаті, росіяни наполягали на тому, аби гетьман приїхав на переговори із послом Василем Тяпкіним, на що гетьман відповів позитивно, але за умови обговорення цього із козаками. Що й було зроблено – у січні 1668 року, гетьман дозволив поїхати посольству Правобережжя на чолі із Г. Дорошенком до росіян. Почувши про положення Андрусівського миру, гетьман одразу відіслав посольство до Стамбулу, яке повинно було б передати ці дані султану. Ці перемовини не задовільнили гетьмана, тому у наступних листах він був більш відкритим до росіян, іноді підбираючи найбільш прямі вирази. Так, гетьман докоряв росіянам те, що козаки увесь цей час, з Переяславської ради, чесно служили царю, виконуючи усі статті договору, у

²⁴⁷ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 230

²⁴⁸ Там само. С. 233-236

²⁴⁹ Там само. С. 237-238

той час як сама Москва, під час Віленського перемир'я визнала «недостойним гетьмана Хмельницького про себе ради давати...». Разом з тим, Дорошенко відкрито звинувачує росіян у підбурюванні громадянського конфлікту в Україні, кажучи про Пушкаря, Барабаша та інших; вбивстві Сомка та Золотаренка. Петро закидає Москві, що тепер «на викорінення всіх нас», вона укладає угоду із Польщею, «розідравши на частини» Україну, даючи можливість полякам знищувати православ'я на цих землях.²⁵⁰ Таким чином, впродовж цих переговорів, гетьман показав себе виключно з гарної сторони – як український державник, що відстоює інтереси свого краю та суспільства. Вкотре Дорошенко намагається пояснити росіянам, що гарантії безпеки від Криму залежать виключно від діяльності Січі, які де-юре є підданими царя. Переговори закінчилися тим, що гетьман надав росіянам своє бачення умов, за яких він міг би розглянути сценарій підданства до царя. У цьому проекті договору йшлося про загальний відступ від договору 1667 року, а й загальної зміни ставлення Росії до Гетьманату. Серед найважливіших статей наведемо такі: виведення усіх російських залог з України; гарантія прав і вольностей козаків; відмова України від будь-яких податків та об'єднання Гетьманщини на чолі із Петром Дорошенком, у той час як Брюховецький залишається за рамками політичного життя України.²⁵¹ Наскільки реальним міг бути такий договір? Скоріш за все – ні наскільки, і можемо припустити, що нереальність такого договору розумів і сам Дорошенко. Цими переговорами, гетьман хотів показати свої наміри на діалог із росіянами, але виключно на своїх умовах, як представник вже самостійної держави, із яким також треба рахуватись. Це був свого роду акт демонстрації свого політичного хисту і амбіцій, такий собі знак, що із Правобережжям та Дорошенком треба рахуватися. В цьому і був весь Дорошенко – неймовірно талановитий дипломат, який вже розуміє, що йому потрібно і приблизно яким чином цього можна досягти.

²⁵⁰ Акты ЮЗР. Т. 6. С. 247-248

²⁵¹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 190

Не менш цікавим ходом Дорошенка, стала його діяльність, що була направлена на лівобережного гетьмана – Івана Брюховецького. На момент зими 1668 року вже в усю проглядалася тенденція до дестабілізації становища Брюховецького. Зрозуміло, що будь-які «солодкі промови» Дорошенка, не змогли б просто так приспати пильність лівобережного гетьмана, який, тим паче, й так був дуже хитрим і розумним політиком. Просто так у лоба, повестися на умовну заяву Петра про передачу влади Іванові у разі об'єднання України, Брюховецький не міг. Тому, скоріш за все, нам треба сказати про якісь більш вагомні аргументи, які спонукали гетьманів порозумітися, аніж як просто все списати на умовну харизму та красномовство. Погоджуємось із розглядом становища лівобережного гетьмана від М. Костомарова, який описує це таким чином, що Брюховецький повинен був розуміти специфіку російського володарювання на Лівобережжі, де функція гетьмана зводилася до балансу народної любові та відданості Москві. Костомаров показав, що становище Брюховецького у той момент було, щонайменше, нестабільне.²⁵² Саме поява та подальша еволюція Дорошенка на політичній арені України, визначило майбутнє лівобережного гетьмана – «подарувавши» йому цю саму нестабільність. Розуміючи, що фігура Дорошенка може затьмарити нього самого, Брюховецький вирішив здружитися із ним, аби мати хоч якісь шанси залишитися в політичній сфері Лівобережжя й України в цілому. Саме тому, можемо зафіксувати, що Брюховецький починає таємну переписку із Дорошенком, виходячи на тропу зради Росії, думаючи, що він зможе переграти правобережного гетьмана і стати володарем усієї, вже незалежної України. Як можемо судити за джерелами, план по ліквідації російського управління на теренах Лівобережжя, почав формуватися приблизно у грудні 1667 року, коли обидва гетьмани зійшлися на доцільності такого руху. У січні наступного року, Брюховецький збирає у Гадячі таємну раду, де посвячує усіх в свої плани. Це викликає неоднозначну реакцію з боку лівобережних старшин

²⁵² Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 115-116

– вони не вірять у щирості гетьмана, але після клятви, ніби усі вони одразу погоджуються із доцільністю такого рішення. На цій раді було прийнято рішення про два варіанти повстання – мирне, яке полягало у вербальному зверненні до командирів; та військове, яке повинно було бути задіяне у разі провалу першого. Задля успішності другого варіанту, гетьман вирішує одразу відправити посольство до Криму та Туреччини. Останньому він повідомив, що готовий обрати підданство, якщо він буде «сидіти на князівському престолі в Києві».²⁵³ Дорошенко досить швидко дізнався про події у Гадячі, скликавши вже свою раду, де зібралася величезна кількість посольств, зокрема, від Запоріжжя та Криму. На цій раді Дорошенко не двозначно розкритикував Брюховецького та осудив його за те, що «козаків віддав руським людям..., чого від віку не бувало». Разом з тим, було прийнято два важливих рішення – «по обидві сторони Дніпра жителям бути в з'єднанні... і давати данину турецькому царю та кримському хану...». Тобто, на цій раді Дорошенко вже точно вирішив, що орієнтація на Туреччину – основа його зовнішньої політики, а об'єднання України – його ідеал, який безальтернативно повинен бути впровадженим. Різко розкритикував Дорошенко і можливий союз із Польщею або Росією, у чому особливо сильно його підтримав Юрій Хмельницький, який сказав, що готовий «викопати батьківські скарби», аби заплатити татарам. Не менш важливими подіями, що скрасили цю раду, було визнання влади Дорошенка та складення присяги від імені всього Запоріжжя січковим посольством.²⁵⁴ Це рішення мало вирішальний характер у взаємовідносинах, складаючи увесь «пазл» політичних орієнтацій гетьмана. Після такої урочистої та багатой на події ради, залишалося лише закрити питання із Туреччиною, і скоріш за все, козацька делегація на чолі із Іваном Васильковським, одразу після ради, була відправлена до султана.²⁵⁵ В результаті, можемо сказати, що Чигиринська рада у січні 1668 року стала дуже

²⁵³ Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. – с. 117

²⁵⁴ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 30-31

²⁵⁵ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки НТШ. — Т. ССXXXVIII. — Праці історико-філософської секції. — Львів, 1999. С. 120

важливим моментом в вибудуванні основних позицій козацтва загалом по питанню про об'єднання України. Скажімо, що «зійшлися усі зірки»: Запоріжжя, Правобережжя та Лівобережжя почали казати в унісон про об'єднання України. І якщо Запоріжжя та Правобережжя були згідні із головуванням у цьому процесі Дорошенком, то це питання у контексті Лівобережжя залишалося відкритим – не зовсім відкрита боротьба між гетьманами обох берегів Дніпра тривала. Разом з тим, Дорошенко почав активніше готуватися до виходу на війну, написавши листа до хана, із закликом доєднатися, та прийшовши до мурз, які кочували поблизу українських територій із аналогічним проханням.²⁵⁶ Дуже стрімко розвивалася ситуація і на Лівобережжі, де чернігівський полковник Іван Самойлович підняв своє повстання проти влади росіян, до якого доєдналися й інші козаки. В результаті, основні полкові та сотенні центри, серед яких Полтава, Прилуки, Миргород та багато інших, опинилися під владою повстанців. Повстання потім очолив і сам лівобережний гетьман, виступивши із заявою до народу, пояснивши причини повстання. Гетьман із цією промовою підбурював усіх інших доєднатися до повстання, взявши до рук зброю. Хоч і зміст самого виступу невідомий, але можемо приблизно дізнатися про ціннісні орієнтири Брюховецького, з листа, який той надіслав до населення Новгород-Сіверського. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що Варшава і Москва змовилася, щоб «...вітчизну нашу милу, розоряти, спустошити і в ніщо... обернути...».²⁵⁷ В принципі, претензії, про які каже Брюховецький у своїх листах, нагадують ті ж самі проблеми, про які наголошував і Дорошенко. Наприклад, нагадування побратимам про союз Москви із «ляхами», що хочуть «православних християн, які живуть на Україні... мечем вигубити й викоренити...», дуже сильно нагадує зміст листів до Москви, але вже від Дорошенка, які ми проаналізували вище.²⁵⁸ Тобто, в якомусь сенсі, можемо

²⁵⁶ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 31

²⁵⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. — К., 2001. — Т.3. Кн. 1. С. 454.

²⁵⁸ Там само. С. 456-457

сказати про існування певну подібність цінностей, думок та проблем, які турбують еліту козацтва загалом, поза залежністю від географічного чи політичного перебування. Це є дуже цікавим, і в якомусь сенсі, можемо казати про існування певного особливого «ідеологічного» комплексу, щонайменше, у козацької еліти. В принципі, на початку цього розділу ми вже казали про певний комплекс «ідеологем», правил та ціннісних орієнтирів, на яких зростав, наприклад, Дорошенко. Але особливість полягає у тому, що саме в цей момент, скажімо, найвищої точки розвитку українського державотворення, коли сама ідея незалежності, з одного боку об'єднує, стає популярною, але, з іншого – знаходиться на межі зникнення. Хоч ми, за допомогою думок М. Костомарова, і розкритикували І. Брюховецького, сказавши, про безвихідність його положення, але тут треба віддати йому належне – він показав себе з найкращої сторони, організувавши повстання чи не на найкращому рівні.

Наступним кроком для Дорошенка для успішного перехоплення влади, була спроба домовитися із елітою Лівобережжя, яка увінчалася успіхом. Так, за допомоги посередника між Лівим та Правим берегом виступив колишній чернігівський полковник Дем'ян (Демко) Многогрішний, який успішно провів свою роботу, та вже на момент квітня можемо казати про перехід значної частини лівобережної старшини на бік Дорошенка. Саме Многогрішний у своїх листах неодноразово повідомляв про недопустимість довіри до Брюховецького через його непостійність та хитрість, повідомляючи при цьому про неприязнь до нього значної кількості старшинства.²⁵⁹ Неочікуваною стала реакція на повстання І. Сірка, який до цього взагалі дуже погано сприймав політику Дорошенка, але в контексті об'єднання України, виступив за правобережного гетьмана, а січовики загалом до Брюховецького «почали свою приязнь відміняти».²⁶⁰ Паралельно з цим, Дорошенко веде подвійну гру із Росією та Польщею, задля того, щоб приспати їхню увагу, відмовляючись від

²⁵⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 196

²⁶⁰ Літопис Самовидця. 1971. К. – с. 104

своїї ролі у подіях Лівобережжя. Так, він каже про те, «що в містах Задніпровських почалося, сам краще милость твоя (царська) може знати...», а коментуючи наявність під своїм контролем війська, каже, що воно стоїть та гетьман «нікуди без причини не посилає». Причину постійного знаходження татарського та козацького війська на кордні пояснює так, що воно стоїть та «тільки оберігає країни Українські».²⁶¹ Українсько-польські відносини так само знаходилися на межі: з одного боку, король спромігся визнати права гетьмана, надавши йому привілеї, які він, за думкою М. Крикуна, так і не отримав, але з іншого – король нібито намагався гратися із Дорошенком, видавши при цьому привілеї січовикам.²⁶² На цей жест короля, гетьман дуже образився, назвавши усе Військо Запорозьке по відношенню до Січі «убогим чоловіком».²⁶³ Наступним питанням, яке потрібно були вирішити – ситуація із Портою. Ми вже сказали, що Дорошенко на постійній основі відправляв до Стамбулу посольство, яке мало досить великий успіх. Теж саме відбулося і в березні-квітні 1668 року – українське посольство повідомило султану, що Україна не хоче бути під росіянами або поляками, «бо їхнє панування є важким і нестерпним...».²⁶⁴ Султан позитивно прийняв намагання Правобережжя, обдарувавши послів та відправивши до Чигирин турецьких послів для подальшого розвитку україно-турецьких відносин. Ці послы везли із собою документ, що приймав Правобережжя під протекцію Османської імперії. Те саме не можна сказати про діяльність посольства Брюховецького – Туреччина відмовилася визнавати протекцію над Лівобережжям, поки там знаходяться російські війська. З Кримом ситуація була гіршою для обох берегів Дніпра – хан не хотів приймати «приязні», а ні з Брюховецьким, а ні з Дорошенком, бо це загрожувало самостійності та стабільності самого Ханства. Те ж саме негативне бачення у татар було з приводу можливої протекції Туреччини над

²⁶¹ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 45-46

²⁶² Крикун М. *Інструкція послам Війська Запорозького* на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. – с. 339

²⁶³ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 199

²⁶⁴ Там само. С. 200

Гетьманатом. Це відрізало і економічні можливості для Криму, і політичні, зокрема, з приводу кримських амбіцій у тому, щоб відігравати значну роль у міжнародних відносинах в усій Східній Європі. Більш прийнятними умовами для хана виявлялося збереження України у складі слабкої Речі Посполитої. Тому, треба сказати, що політика Криму по відношенню до України впродовж майже усієї весни-літа 1668 року була досить інертною.

Наприкінці квітня 1668 року гетьман, розуміючи ситуацію навколо себе, вирішує почати організовувати похід на Лівобережжя. Йому висилаються турецькі війська та надходить наказ до кримського хана із потребою у наданні козаками воєнної допомоги. Вже впродовж травня турецькі послы надсилають дипломатичну ноту полякам із закликом, що якщо вони хочуть уникнути війну із Портою, то мають відмовитися від «України і козаків...», розірвати відносини із Москвою та віддати належне ханові, згідно із Підгаєцькими пунктами.²⁶⁵ Разом з тим, Дорошенко, розпочавши підготовку, надсилає лист до короля, у якому каже, що не виключає перемовин, але лише за умови негайного виконання Гадяцьких пунктів, але саме того варіанту, що вперше був наданий І. Виговським, а не його пізнішою варіацією. Також гетьман розкритикував підхід короля і його воєнних чинів, зокрема, Стахорського, до взаємовідносин із Гетьманатом. Казав про недопустимість «таких легковажних листів..., на пролиття християнської крові спрямованих...». Тут він мав на увазі, перш за все, лист короля до запорожців та неймовірно зухвалу поведінку польського війська по відношенню до селян і козаків.²⁶⁶

У середині травня розпочалися бойові дії. Тут треба сказати, взаємовідносини між обома гетьманами дуже сильно зіпсувалися — Брюховецький ніяк не хотів погоджуватися на мирний варіант об'єднання України, тримаючись за свою владу до кінця. Паралельно із цим, Дорошенкові

²⁶⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. — Київ: Парлам. Вид-во, 2021. — с. 203.

²⁶⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. — Київ: Парлам. Вид-во, 2021. — с. 204

вдалося домовитися із татарськими військами, переманивши їх на свою сторону.²⁶⁷ Військові успіхи Дорошенка призвели до сильного невдоволення вже Брюховецьким, і повторилася ситуація 1663 року, але вже на місці Якіма Сомка – Іван Брюховецький. За одними із даних, почалося все з того, що «зненавиділи його полковники і чернь...; а полковники стали писати Дорошенку...». Це стало сигналом для Дорошенка – він вислав до Брюховецького «десять чоловік сотників», на що Брюховецький відповів тим, що побив цих сотників. На такий зухвалий вчинок, Дорошенко не міг не відповісти, і направився до самого лівобережного гетьмана із своїм військом. Це спровокувало військо Брюховецького на бунт, в результаті якого вони йому «крикнули, старшина і чернь, що ми за гетьманство битися не будемо», та привели Брюховецького до Дорошенка. Там він нібито закинув Брюховецькому, що той «не хотів добровільно булаві віддати», на що той нічого не відповів. В результаті Дорошенко махнув рукою, що козаки сприйняли як сигнал до страти Брюховецького, що вони й зробили, «як пса скаженого забили, голого покинули».²⁶⁸ Іншу версію подій повідомляє російський полковник Яган Гульц, який каже про те, що нібито Дорошенко наказав принести гетьмана живим, але по приїзду до Чигирин він «було втік..., а ті його серденьята й убили».²⁶⁹ Можемо сказати, що опосередкована участь Дорошенка, все ж таки мала місце, бо це відбувалося щонайменше на його очах. Це потім стане приводом до звинувачень від запорожців у вбивстві свого опонента. Хоча, слід зауважити, що сам Дорошенко попіклувався про те, аби з почестями поховати гетьмана, а його сім'ю вивезти у безпечне місце – до Чигирин. В кінці кінців, після з'єднання усіх лівобережних сил, відбулася козацька рада, де брали участь не тільки правобережні і лівобережні козаки, а й частина січовиків. За результатами ради, козаки обрали гетьманом П. Дорошенка, і офіційно, де-юре, відбулося об'єднання України під однією

²⁶⁷ Там само. С. 206.

²⁶⁸ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 92-93

²⁶⁹ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 57

булавою. Залишалася лише одна річ – вигнати з території Лівобережжя російські війська, аби вже й де-факто проголосити повний контроль над політичною ситуацією в Україні.²⁷⁰ На якійсь момент росіян вдалось вигнати з території Лівобережжя – і гетьман почав займатися чисто політичними справами. Так, з початку свого правління, особливо з червня, Дорошенко займався релігійними справами – і тепер духовенство почало молитися «за благочестивого і Богом даного гетьмана Петра».²⁷¹ Разом з тим, підкріплюючи свою легітимність за допомогою церкви, гетьман роздає маєстності представникам українського духовенства та загалом усіляко підтримує його.²⁷²

Але не все так гарно, як бачиться – поляки почали широкомасштабний наступ на Правобережжя, в результаті якого Дорошенкові прийшлося від'їхати туди, щоб відбити атаку Польщі. Потім виявилось, що це буде лише провокація, і гетьман почав писати листи, у яких запевняв поляків, що об'єднання України не завадить Речі Посполитій.²⁷³ Паралельно, вирішувалася доля турецької протекції над Україною, тому гетьман організував козацьку раду якраз під приїзд турецького посла. Умови, які привезли із собою турки, виявилися досить позитивними для козаків, але спочатку, вони вирішили проголосувати про відмову прийняття протекції від Росії чи Польщі. Результат голосування настільки вразив османського посла, що той неодноразово перепитував у козаків – «чи не змушує їх гетьман?». Але єдина проблема, що залишалася – козаки були не зовсім згідними із умовами. Вони відмовилися від можливості дислокації турецьких яничар у Чигирині, тому саме рішення ради було відкладено дещо на потім.²⁷⁴ Тут досить цікавим є проаналізувати проект договору, що був надісланий султану, і повністю відповідав інтересам

²⁷⁰ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 208

²⁷¹ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 66

²⁷² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. С. 201-202

²⁷³ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 212-213

²⁷⁴ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 213

козацтва. Цікавим він є тому, що дає можливість зрозуміти політичну свідомість козаків та їхні ідеали у державотворенні та взаємодії з країнами. Так, у другій статті згадується, що козаки воліють розробити цей договір на основі аналогічного проекту Богдана Хмельницького, що доводить таку собі еволюцію та співзвучність поглядів козаків впродовж їхнього історичного розвитку. У розумінні козаків, цей договір повинен трактуватися не як підданство, а як відносини «приятельства та згоди». Аналізуючи перші п'ять пункти, приходимо до висновку, що свої зобов'язання перед турками, козаки бачили лише у вигляді «в супротив стати усіякому неприятелю султанової величності». Разом з тим, у договорі йшлося про повний внутрішньополітичний контроль над українськими землями і беззаперечність, позитивний характер влади Дорошенка. Заборонялися туркам і їхнім васалам ті дії, задля котрих і пішли козаки під султана, зокрема, недопустимість несанкціонованих нападів на українські поселення, грабунки тощо. Окремо було прописано і церковне питання – туркам не дозволялося ніяк впливати на діяльність православної церкви та духовенство. Дуже важливим моментом були територіальні претензії козаків, зокрема, про те, у яких межах козаки бачать Гетьманщину. Судячи зі змісту договору, влада гетьмана повинна була б поширюватися на усі етнічні кордони України, приблизно повторюючи промови Хмельницького про усіх представників грецької віри. Але тут Дорошенко дещо конкретизує вказуючи як межі міста Перемишль, Самбір – на Заході; Мінськ – на півночі; Севськ і Путивль – на Сході. Цікаво, що старшина страхувала себе від ролі «розмінної монети» у п'ятнадцятому пункті – не дозволивши Туреччині та її васалам підписувати договори, які мають антиукраїнський характер. Загалом, треба сказати, що упорядники договору, споглядаючи на свій досвід, закрили основні прогалини, які були допущені під час минулих договорів, підтягнули цей договір до тих ідеалів, на які

орієнтувалися увесь цей час.²⁷⁵ І найголовніший тут ідеал – незалежність України.

Одразу після цього, почалася критична ситуація для гетьмана – з'явився на теренах Запоріжжя новий гетьман, який контролювався Кримом, і не хотів коритися Дорошенкові. Його звали Петро Суховієнко, який приходився Брюховецькому племінником. Разом з тим, прийшли погані новини з Лівобережжя – росіяни готували новий наступ на Чернігів, zostавшись біля Ніжину. В результаті драматичних подій – тамтешній наказний гетьман Д. Многогрішний перейшов на бік росіян, не давши опору, таким чином, він звів нанівець усі намагання Дорошенка на об'єднання України. Особливо плачевно було те, що Многогрішний, розуміючи особливість козаків Лівобережжя, змусив росіян піти на поступки, таким чином, укріпивши свою владу. В результаті, бойові дії осені 1668 року особливого переможця не виявили і Дорошенко, розуміючи плачевність своєї ситуації, повідомляє, що готовий до співпраці із Москвою, за умовами приблизно того ж проекту, який було надіслано туркам.²⁷⁶ Зрозуміло, що такий перебіг подій не міг влаштовувати росіян, тому однозначного рішення одразу досягнути не вдалося. Ба більше, намагання росіян почати переговорний процес через Григорія Дорошенка так само не вдалося. Григорій, як знаний, скажімо, «традиційний» представник козацтва, дуже цікаво показав позицію з приводу таких дій Росії. Він сказав, що про усі особливості та тонкощі взаємовідносин Росії та Гетьманщини, росіяни повинні домовлятися не через нього, а через «старшого гетьмана Петра Дорошенка, а без його волі і всього Війська Запорозького... нічого зробити не можна».²⁷⁷ Таким чином, можемо сказати, щонайменше у еліті козаків було певне уявлення про таку собі державну ланку влади, традиції ведення справ, через які українці пройти не можуть. Ситуація продовжувала розвиватися не на боці Дорошенка – загони татар та Суховієнка контролюють

²⁷⁵ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 218-220

²⁷⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 217-226

²⁷⁷ Акты ЮЗР. Т. 7. С. 109

більшу частину Лівобережжя та Запоріжжя. Міжнародна та внутрішня ситуація в Україні була на межі – Крим міг переорієнтувати Стамбул у напрямку обрання не Дорошенка гетьманом, а саме Суховія. Але фортуна виявилася на боці Дорошенка, і завдяки низки воєнних перемог, становище гетьмана стабілізувалося. Правильно проведена пропагандистська кампанія за допомогою духовенства, дала свої плоди – «в малоросійських усіх містах жителі говорять, аби бути гетьманом Петрущі Дорошенку...».²⁷⁸ У січні-лютому 1669 року діяльність гетьмана точилася навколо двох питань – російсько-українських відносин та переговорів із Д. Многогрішним. Обидві ситуації змінювалися щотижня, закінчившись тим, що Росія змінила свій український вектор перемовин – в ньому місця Дорошенкові вже не було. Змінився спектр поведінки і Многогрішного – тепер лівобережний гетьман повністю ігнорує Дорошенка, віддавшись у зносини із Москвою.²⁷⁹ Після встановлення контакту із Дем'яном, правобережний гетьман зрозумів, що Росія «мимо мене (Дорошенка)» вступила у таємні зносини, що не влаштовувало останнього. У своїх листах до Москви гетьман скаржився і погрожував, про недопустимість такого сценарію, бо незважаючи на всі старання Дорошенка по відновленню єдності Гетьманщини, вона «знову до роз'єднання приходила».²⁸⁰ Винним у цьому становищі гетьман вбачав саме Росію. Більш успішним виявився дипломатичний фронт з боку Стамбулу – султан прийняв проект козаків, і наприкінці лютого відбулася зустріч із турецьким посольством, де козаки прийшли до рішення про планування чорної ради на березень 1669 року. Це було дуже своєчасні новини, бо відносини із Лівобережжям продовжили погіршуватися, разом з ними, й віра гетьмана у можливість політичного порозуміння із Многогрішним та Москвою. Особливо після прийняття лівобережними козаками нового договору у Глухові, надії гетьмана зникли. Разом з тим, Дорошенко особливо

²⁷⁸ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 71; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 227-230

²⁷⁹ Там само. С. 235-236

²⁸⁰ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 74

сильно почав відчувати ненадійність свого становища – делегації Лівобережжя приходили у досить малій кількості, що казало про програш гетьмана Д. Многогрішному. Так, в останній раз до Дорошенка прийшла делегація, що складалася із 20 козаків, серед яких був лише один полковник – Григорій Гамалій.²⁸¹ Та й ті, як показала практика, досить погано ставляться до можливого союзу із Туреччиною, який був для правобережного гетьмана чи не єдиною можливістю для збереження єдності України. Можемо фіксувати, що значна кількість лівобережних козаків, між султаном і царем, обирало саме останній варіант, особливо після тих договорів, що були підписані Многогрішним.²⁸² Інакше ситуація виглядала з Правого берега, де відчаївшись, гетьман вирішив знову зібрати раду, де ставилося питання про обрання нового гетьмана. Вона мала досить депресивний характер, але козаки не наважилися переобирати гетьмана, заново переобравши Дорошенка та одностайно вирішили продовжити протурецьку політику.²⁸³ Фактичне визнання протекції Туреччини відбулося дещо потім, коли турецький посол Селім Мустафа-ага, приїхавши до Чигирину, заявив, що «Дорошенку з усім малоросійським краєм... бути у підданстві... так, як Волоська земля».²⁸⁴ Але цікавим моментом є те, про що ми вже сказали, на цій раді козаки хоч і прийняли самі пункти, «а присяги в тому не чинили».²⁸⁵ Це зайвий раз доводить, що козаки зробили певні висновки зі своєї минулої політики. Разом з тим, гетьман, намагаючись якщо не помиритися, то хоча б не погіршувати відносини із Многогрішним, через генерального писаря відправляє лист. У ньому повідомляється, що правобережне козацтво розуміє, що «багатьох посольство моє у Туреччину побунтувало», але прояснив, що «не дай Боже, аби ми так нерозсудливо... у турецьке іго шиї свої віддали...».²⁸⁶ В результаті,

²⁸¹ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 145

²⁸² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 242-243

²⁸³ Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки НТШ. — Т. ССXXXVIII. — Праці історико-філософської секції. — Львів, 1999. С. 144-145.

²⁸⁴ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 145

²⁸⁵ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 137

²⁸⁶ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 153

скажімо, що намагання гетьмана за рахунок турків об'єднати Україну, обвінчалися провалом – Крим все одно робив усе можливе для того, щоб змістити владу Дорошенка у користь Суховія. Будь-які намагання гетьмана порозумітися із ним, також не призводили до успіху.²⁸⁷ Але Дорошенко дійсно впродовж першої половини 1669 року намагався усіляко запобігти розвитку братовбивчої війни, зокрема, заручившись підтримкою запорожців. Ті, у свою чергу, ні в яку не хотіли йти на контакт, вбивши посланців Дорошенка. Але останній вирішив проявити великодушність та відпустив січових бранців у якості посольства на Січ. Єдиний, хто вирішив встати на стороні гетьмана, був Іван Сірко, який пообіцяв взяти участь у боях проти запорожців-розкольників.²⁸⁸ Літо 1669 року для Дорошенка виявилось досить складним – вирішення нагальних політичних питань поєднувалося із постійною військовою загрозою. Сторони із яким гетьман тримав постійний контакт лишалися ті ж самі – Росія, Польща, Лівобережжя та Запоріжжя. З поляками вдалося організувати переговори, які народили нові пункти, у яких йшла мова про вирішення усіх основних питань козацтва. Зокрема, релігійні, політичні та культурницькі права повинні були задовольнятися. Разом з тим, козаки закидали полякам вже класичні скарги, основна думка яких полягала у тому, що «...причиною прийняття Правобережжям турецької протекції є спільна з Москвою позиція останньої в українському питанні».²⁸⁹ В результаті, цей проект не вдалося втілити в життя, бо політичне становище гетьмана ускладнилося конфліктом із Ю. Хмельницьким. Разом з тим, і так дестабілізоване положення Гетьманщини почало остаточно тріщати по швах – внаслідок бойових дій, які тривали вже як зо два місяці, і Суховій почав боятися за втрату прихильності Запоріжжя. В результаті, гетьманом став М. Ханенко.²⁹⁰ Дуже вчасно підійшла звістка із Стамбулу – султан прийняв усі

²⁸⁷ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 248-250

²⁸⁸ Акты ЮЗР. Т. 8. С. 187

²⁸⁹ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 256

²⁹⁰ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Особистість в реаліях епохи. – Київ: Парлам. Вид-во, 2021. – с. 257-264

забаганки козацтва, оформивши домовленість із турками «як формальну протекцію».²⁹¹

Опис подальших подій вважаємо не досить доречним, бо у вирі війни 1669 року, Дорошенко залишився у досить складному положенні. З одного боку, він не дав можливості повністю знести своє управління, продовжуючи свою політику домовленостей з усіма своїми сусідами. Але з іншого, якихось особливих підходів у веденні політичної та військової гри від гетьмана не бачимо. Дорошенко продовжував боротися за єдність України, намагаючись знайти компроміси з усіма сторонами конфлікту. А з часом правління гетьмана, цих сторін ставало дедалі більше. До вже звичних нам Росії, Туреччини, Криму та Польщі, додалися різного роду козацькі об'єднання, які намагалися проводити самостійну політику, спираючись на свої суб'єктивні або об'єктивні причини. Тут можна підвести певні підсумки гетьманування та загальної діяльності гетьмана. Петро Дорофійович Дорошенко виявився гідним представником гетьманської влади, який визначився не тільки кількісними показниками свого гетьманування, будучи очільником України більше 10 років. Також він проявив себе як типовий представник тодішньої політичної еліти – справжній козак, головна цінність якого – Україна, її добробут та народ. Ми показали, що еволюція ціннісних орієнтирів була продиктована не тільки його минулим, вишкілом, оточенням, а, що найголовніше, справами його наставника – Богдана Хмельницького. Ми не одноразово запевнялися, хоча б загадати проект договору із Туреччиною, що Дорошенко на постійній основі спирався на базові положення першого очільника Гетьманщини. Разом з тим, його цінності та ідеологічні засади змінювалися внаслідок перебування його при владі, піком польоту яких можемо назвати часи 1665-1669 рр. Саме в цей час можемо спостерігати найбільш ефективну діяльність гетьмана, яка й дає можливість проаналізувати його ціннісні орієнтири. Але не треба ідеалізувати тодішнє козацьке

²⁹¹ Там само. С. 266

суспільство, обарвлюючи його як першочергову причину такої орієнтації Дорошенка в політичній діяльності. Він не був виключно продуктом тогочасного суспільства, мавши можливість самотужки окреслити свої особливості в даному контексті. Давайте охарактеризуємо їх. У зовнішній політиці, як і свій наставник, Дорошенко не мав жодних табу, за точним висловом Тараса Чухліба, проводивши «політику баражування».²⁹² І дійсно, як показала його діяльність, Дорошенка складно звинуватити у прихильності до якихось конкретних країн. Разом з тим, діяльність гетьмана на постійній основі відповідала цінностям козацької громади – захист православного населення, відстоювання прав козацтва, розвиток культури та релігії, недопущення свавілля між козаками. І найголовніше – діяльність гетьмана повністю відповідала головній цінності гетьмана та старшинства, а саме, створення незалежної української держави на чолі із козацькими формами управління. Таким чином, Петро Дорошенко являє собою одно з найцікавіших та найхарактерніших гетьманів козацької України, і тому його діяльність та цінності були настільки детально проаналізовані.

²⁹² Чухліб Т. Петро Дорошенко . - К. : Атлант ЮЕМСі, 2007. С. 29

ВИСНОВКИ

В роботі були проаналізовані найхарактерніші періоди існування козацького стану в контексті розвитку та еволюції їхніх ціннісних орієнтирів, політичних ідеалів та психологічних установок. Нами були обрані три найголовніші епохи – часи козацьких повстань наприкінці XVI – на початку XVII ст., події Української національної революції XVII ст. та Руїни. Під наш аналіз підпали гетьманські уряди вказаних часів та окремо діяльність гетьманів, які головували в ті часи, розібрані їхні біографії для розуміння повного контексту того, яким чином ціннісні орієнтири цих людей формувалися. Разом з тим, це дозволяє зрозуміти, виходячи з чого, той чи інший керманич України обирав собі у команду старшин.

Розуміючи методологію нашої роботи, можна перейти до розбору тих висновків, до яких ми прийшли. Так, в нашій розвідці було продемонстровано, що козацькі повстання, що відбувалися з кінця XVI ст. аж до другої половини XVII мали гострий національний, релігійний та політико-економічний характер. До нього були залучені усі верстви населення України, маючи вплив чи не на усіх жителів тодішніх українських етнічних територій. Причини цих подій мали дуже глибокий характер, що й пояснює довготривалість повстань, а найголовніше – формування певних ідей, які розвивалися, видозмінювалися, закріплювалися за певним станом, і, вочевидь, ставали основою все нових, і нових виступів козацтва. Якщо досить слабке зародження цих ідей, із відповідною якістю і кількістю, можна спостерігати вже за часів повстання Тараса Трясила, то часи Богдана Хмельницького в рази змінили ситуацію. Ба більше, як було доведено, ідеї, що виникали під час цих повстань, формували таку собі лінію еволюції, стававши основою цінностей для наступних поколінь козаків. Вбачаємо, що Б. Хмельницький та його старшина абсолютно точно розумілася на ідеях, які панували серед командування Т. Трясила, а Петро Дорошенко, взагалі, був «вихований» епохою Хмельницького. Особливо

цікавими є часи Дорошенка, які дають нам набагато більше джерел, за допомогою яких, можемо аналізувати орієнтири гетьмана та його поплічників.

Але знову ж таки, це стосується не тільки Дорошенка, у ньому, вбачаємо просто найхарактерніші риси, бо Дорошенко, на нашу думку, є найбільш обізнаним в такому «національному» характері гетьманом. І, як ми це довели, то не є співпадінням, бо Дорошенко з малечку перебував у козацькому контексті, який характеризувався найбільшим ступенем революційності, а отже, породжував величезну кількість думок з приводу творення української державності, її майбутнього, цілей та методів до створення такої держави. Те ж саме із Хмельницьким – він «нахопився» ідеологічних засад часів повстань Т. Трясила, та поніс їх у козацькі маси, популяризуючи їх у цьому суспільстві. Але, все одно, не можна бути настільки категоричними в даному питанні, бо основна проблемність даної теми полягає у двох питаннях. Перше, є досить очевидним, і про нього було неодноразово сказано – недостатність підтверджень джерелами. У нас у достатній кількості нема умовних щоденників козацьких старшин або трактатів, у яких вони достеменно та прямо вказували на свої ціннісні орієнтири та ідеологічні засади. Замість того, нам доводиться по частинкам розбирати написане та переповідане кимось на наявність хоч якоїсь інформації на заданий контекст. Те саме неодноразово помічали дослідники, чиї роботи ми аналізували. Друга проблема полягає у іншому, а саме в умовності використання таких термінів як «ідеологія», «національний», бо треба розуміти специфіку тодішніх часів. Звісно, що націй у сучасному розумінні цього слова, у XVI- XVII ст. не існувало. Але, маючи певну проблематику – відсутність загального пояснення яким чином українське козацтво пов'язане із українським народом та майбутнім видобуванням ним національної ідеї у XIX-XX ст., у тому числі на базі козацтва, ми повинні знайти пояснення, яким саме чином це відбулося. І ми бачимо певний зв'язок між усіма козацькими повстаннями, які відбувалися у зазначені хронологічні рамки, і цей зв'язок є дещо більшим ніж посилення

політичної нестабільності на теренах України. Цей зв'язок має певний політичний ціннісний характер, він із року в рік викарбовував козацтво, як певний особливий соціум, із своїми правилами та цінностями, які передавалися із покоління в покоління. І потім, вже на початку розвитку української політичної нації, ці «патерни» були взяті за основу сучасного націотворення, яке продовжується у тому числі зараз, у тому числі на основі козацьких ідей та особливостей.

Таким чином, козацькі повстання наприкінці XVI - другої половини XVII ст. сформували певну традицію ідей, положень та цінностей, які мали взаємозв'язок впродовж цього великого часу, видозмінювалися та піднімали людей боронити свої права, свій дім та свою отчизну. І такі ціннісні орієнтири формувалися навколо неймовірно драматичних подій, міжнародного масштабу, впливаючи на хід розвитку усієї історії Східної та Південно-Східної Європи.

Список джерел та літератури

1. Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine – New York; Oxford: Oxford University Press, 2001. – X, 401 p.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 3. – СПб., 1861. – 764 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 4. – СПб., 1863. – 394 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 5. – СПб., 1867. – 340 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 7. – СПб., 1872 – 412 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 8. – СПб., 1875. – 420 с.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Киев : Унив. тип., 1859-1911. - Загл. части томов : Архив Юго-Западной России, издаваемой Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3 : Т. 6. : Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.). - 1908. - 58, 419 с.
8. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в этой стране до уничтожения Гетманства. Издание четвертое. – С.-Петербург; Киев; Харьков, 1903. – 653 с.
9. Бодянский О. Реестра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянским. – М., 1875

10. Бульвінський, А.Г. (2003) Українсько-російська війна 1658—1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. с. 174-218.
11. Воссоединение Украины с Россией — М., 1953. — Т.1-3.
12. Гоцуляк В. Деякі аспекти сучасної історіографії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Восьмих Всеукраїнських історичних читань: Збірник наукових статей. — Черкаси. 2001. С. 10-24
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. 7. — 1995. — 628 с
14. Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк. 1956. Т. 8. Ч. 1. — 321 с.
15. Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? В кн.: Україна в минулому, вип. 2. К.—Львів, 1992. С. 78-93
16. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. — К., 2004. — Вип. 8/9. — С. 425-452.
17. Дмитро Дорошенко. Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політ. діяльності; ред. В. Омельченко. — Нью-Йорк: УВАН у США. 1985. - 712 с.
18. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич; Акад. наук УРСР, Ін-т сусп. наук. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 738 с
19. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. / сост. А. З. Барабой [и др.], ред. П. П. Гудзенко [и др.]; Ин-т истории АН УССР, Арх. упр. при Совете Министров УССР. — Киев: Наукова думка, 1965. — 824 с.

20. Еврейские хроники XVII столетия (Эпохи "хмельниччины") / Исслед., перевод и коммент. С. Я. Борового. – Москва; Иерусалим: Ассоциация "Гишрей Тарбут", 1997. – 290 с.
21. Жерела до історії України-Руси / Видано під редакцією Михайла Грушевського. – Т. 8. – Львів, 1908. – 485 с.
22. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / Український історичний журнал. - 2011. - № 3. - С. 50-73
23. Костомаров Н.И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). М.: «Чарли», 1995. - 800 с.
24. Костомаров, Н. И. Гетманство Выговского / Н. И. Костомаров. — Санкт-Петербург : Лань, 2017. — 78 с. URL: <https://e.lanbook.com/book/95943> (дата звернення 13.05.24)
25. Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки НТШ. — Т. ССXXXVIII. — Праці історико філософської секції. — Львів, 1999. С. 117-148
26. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 4-5. URL: <https://www.utpjournals.press/doi/abs/10.3138/ukrainamoderna.2.311> (дата звернення 13.05.24)
27. Крип'якевич І. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького, (До 300-річчя з дня смерті).- / Український історичний журнал. - 1957. - № 1. - С. 94-105.
28. Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі) // Записки Наукового товариства імені Шевченка – 1927. – 150 с.

29. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського / І. Куташев // Політичний менеджмент. - 2007. - № 1. - С. 173-184.
30. Липинський В. Україна на переломі, 1657-1959 : замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. [Ч. 1] / Вячеслав Липинський. – Відень ; Київ : Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України ("Дніпросоюз"), 1920. – 304 с. – (Історичні студії та монографії ; т. 3).
31. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. — Київ: «Наукова думка», 1971. — 208 с.
32. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – Київ: КМ Академія, 2004. – 83 с.
33. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 4: (1655–1658). – Київ, 2015. – 540 с.
34. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польськоукраїнської наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). За ред. Л. Зашкільняка. — Львів — Люблін, 1996. — С. 31-45
35. Мицик Ю. Перший український історико-політичний трактат / Мицик Ю. А. // Український історичний журнал. - 1991. - № 5. - С. 129-132.
36. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах / Мицик Ю.А. // Український історичний журнал. - 1998. - № 6. - С. 103-105.
37. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Український історичний журнал. - 2001. - № 1. - С. 134-147.
38. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Изд. 2. – К., 1848.

39. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп. Киев, 1898. Т. 3.
40. Переписка Нежинского воеводы Ивана Ивановича Ржевского с Московским правительством 1665-1667 г. Чернигов. 1901. 68 с.
41. Плохій С. Націоналізація українського казачества в XVII-XVIII вв. / *Ab Imperio*. - 2004. - №2. С. 567-596.
42. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін.— К.: Наукова думка, 1995.— 592 с.
43. Самійло Величко. Літопис. Т. 1 / пер., авт. комент. В. О. Шевчук, відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ: Дніпро. – 1991. – 564 с
44. Сас П. Витоки українського націотворення: Монографія. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - 702 с.
45. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2006. – 287 с.
46. Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620 —1690 рр. / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. Вип. 1. 1992. С. 49-79
47. Сисин Франк. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Сисин Франк // Український історичний журнал. - 1995. - № 4. - С. 67-76
48. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2-е вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с
49. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: особистість в реаліях епохи / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф.

Кураса, Центр історичної політології. – К.: Парламентське видавництво, 2021. – 792 с.

50. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII — XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. - Київ, "Альтернативи", 1997, - 368 с.

51. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2019. – 374 с.

52. Соловьев С. М. Сочинения. – Т.11–12 / Отв.ред.: Иванов Н.А. — М.: Голос, 1995. — 730 с.

53. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Вип. 3 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2003.– с. 371-416

54. Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 року у сприйнятті Війська Запорозького) / Степанков Валерій // Соціум. - 2006. - 6. - С. 249-256.

55. Степанков В. Петро Дорошенко. Володарі гетьманської булави : історичні портрети / [авт. передм. В. А. Смолій]. – Київ: Варта, 1994. С. 285-315

56. Струкевич О. Політичні погляди учасників та сучасників національно-визвольної революції 1648-1676 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя: Просвіта, 2008. - Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – с. 23-27

57. Таїрова-Яковлева, Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність; пер. з рос. Н. Єгоровець. — Вид. 2-е. — Київ : Кліо, 2019. — 424 с.

58. Таїрова-Яковлєва Т. «Отечество» в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII – начала XVIII веков / Journal of Ukrainian Studies. – 2008-2009. – Vol. 33-34. 2008. С. 453-458
59. Таїрова-Яковлєва Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 67-73.
60. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. — К., 2001. — Т.3. Кн. 1. 502 с.
61. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім "Альтернативи". – 1999. – 351 с.
62. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Матеріали до українського дипломатарію. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Наукове товариство імені Шевченка. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. - Київ-Львів - 2004. - 1088 с.
63. Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. – К.: Наукова думка, 1979 р., т. 31, с. 207 – 219
64. Чухліб Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665-1676 pp.) / Чухліб Т. В. // Український історичний журнал. - 2007. - № 1. - С. 39-61
65. Чухліб Т. Петро Дорошенко . - К. : Атлант ЮЕмСі, 2007. 61 с.
66. Чухліб Т. Поняття "Україна" та "Українний" в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 pp.) / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі. - 2015. - Вип. 15. - С. 13-41.
67. Чухліб Т. Поняття "Україна", "Українці", "Отчизна", "Народ" в офіційному дискурсі Війська Запорозького: 1666 - 1672 pp. // Україна в Центрально-

Східній Європі. - Вип.17. - Київ, 2017. - 50 стор. URL:
<https://www.academia.edu/33621547>

68. Юга О. Польсько-українські переговори 1649 р. в Переяславі: позиції сторін та основні результати / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 21: На пошану професора О.М. Завальнюка. – С. 198–205.

69. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ: Генеза, 1997. – 380 с.

70. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : причини і початок Руїни – Київ: Основи, 1998. – 447 с.

71. Яковлева Т.Г. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия — Украина: история взаимоотношений.— М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.— С. 51—59.

72. Ян Щасний-Гербурт. Розмисел про народ руський / Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa. — Kyjów, 1912. — S. — 92 — 96. Переклад В. Шевчука.

73. Історія Русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Шганка]. — 2-ге вид. — К.: Веселка, 2003. — 366 с.

РЕЗЮМЕ

Резюме. Дослідження спрямоване на вивчення діяльності українських гетьманів і старшин під час козацьких повстань наприкінці XVI - другої половини XVII ст. на предмет формування, еволюції та характеру ідеологічних та ціннісних орієнтирів українського козацтва. Для цього було проведено аналіз різного роду джерел та виявлені певні закономірності розвитку, особливості та причини виникнення певного комплексу цінностей, які були притаманні саме українському козацтву.

Resume. The study is aimed at studying the activities of Ukrainian hetmans and starshyns during the Cossack uprisings at the end of the 16th-17th centuries on the subject of the formation, evolution and nature of the ideological and value orientations of the Ukrainian Cossacks. For this, an analysis of various sources was conducted and certain patterns of development, features and reasons for the emergence of a certain set of values, which were specific to the Ukrainian Cossacks, were revealed.